

Յ Ե Յ Ե Ր

Վ Է Գ

ԳԵՐՃ ԳՌՕՇԵԱՆՑԻ

(Շարունակութիւն 1)

ԻԱ.

ՄԻԿԻՏԱՆ ՍԱՔՕՑԻ ԵՐԿՈՒՈՐԵԱԿԸ.

Նոյեմբերի մառախլապատ և ցուրտ երեկոներից մէկն է. աղքատ ու հարուստ կուչ են եկել իրանց տներումը. չքաւորները վաղուց իւրեանց ունեցած չուլ ու փալասի տակն են հաւաքել կիսամերկ երեխաներին, իսկ իրանք՝ մարդ ու կին կողքերից աջ ու ձախ պառկած՝ իւրեանց մարմնի բնական տաքութեամբն ու արտաշնչութեամբը մի փոքր ջերմութիւն են աւելացնում անմեղ արարածների մէջ, մինչև որ քունը նրանց աչքերը փակում է. իսկ հարուստները կերել են Աստուծոյ տուած ընթրիքը և քուրսու շրջակայքում՝ տաք թոնրի բոլորքը՝ հաստ ու փափուկ անկողինների մէջ հանգստանում:

Միայն Սամիսոնն էր, որ տեղը մտած՝ սուտ խռմիացնում էր և երբ հօր ու մօր քչփչոցն իսպառ դադարեց, հազաւ շորերն ու ծածուկ իւր ծանօթ պատը բարձրացաւ:

Ի՞նչ է այս. Սամիսոնի աչքերը սևացան. նա սարսափեց, մնաց կանգնած Բարսեղենց պատշգամբի վերայ և չէր վստահանում մօ-

1) Տե՛ս «Մուրճ»-ի 1, 2, 3 և 4 համարները:

տենալ նուիրական պատուհանին ու որոշեալ նշանը տալ. նա սկսեց աչքերը տրորել՝ ճիշդ քնից նոր զարթածի նման, որի աչքերը առաւօտեան արեգակի ճառագայթներից ինքնաբերաբար ծածկուում են և շփուելով միայն փոքր առ փոքր ընտելանում են լուսին:

—Երազում հօ չե՛մ, մտածեց Սամփսոնը և նորից աչքերը ճմռեց:

—Ի՞նչ երազ, ճրագ է՝ որ կայ, ինքն իրեն պատասխանեց նա մտքումն ու ամենայն զգուշութեամբ անցաւ Բարսեղենց կանացի սենեակը, մօտեցաւ մեծ լուսամտին ու աղօտ ապակուց ներս նայեց:

Սամփսոնը յանկարծ թափահարուեց, ամբողջ մարմնի մէջ ցընցումն անցկացաւ և ծնկները ծալուեցին. նա չոքեց լուսամտի առաջին և սուր աչքերով դիտում էր տան ներսը:

Անտեղի չէր Սամփսոնի երկիւղը. Բարսեղենց տանը հիւրեր կային, այնպիսի վտանգաւոր մարդիկ՝ որոնց դէմ ինքը պէտք է ընկճուէր, կամ նրանց կործանէր: Եւ նա դաշոյնը հանեց. երկու քայլ և սենեակի ներսն արիւնհեղութիւն էր կատարուելու. բայց նա այդ չ'արաւ, խելօքութիւն համարեց սպասել:

Այժմ նա նստեց լուսամտի տակին:

Նորա բաղդից պատուհանի մի աչքը կոտրուած էր, թուղթն էր բռնել ապակու տեղը. դաշոյնի ծայրով զգուշութեամբ խաղեց թուղթը: Մի փոքրիկ ծակ բաւական էր ականջը դէմ տալու և ներսի խօսակցութիւնը լսելու. նա թղթի խաղածը մատով լայնացրեց ու ականջը դէմ տուեց:

Այժմ գործում են նորա տեսանելիքն ու լսելիքը. ներսի գործողութիւնները բոլորը կատարուում են նորա ներկայութեամբ:

Հիւրերից մէկը յետ բաց արաւ իւր լայնաքղանց վերնահագուստը, ձեռքը գրպանը տարաւ, հանեց մի թղթի փաթեթ և պարզեց քուրսու վերայ: Մի բաղդադի մետաքսեայ թաշկինակի ծալքից փայլին տուեց ոսկեայ մանեակը, իսկ տակից դուրս եկած մատանու կարմիր յալնթեայ գոհարի շողողիւնը ծակեց ուղղակի մեր դժբաղդ երիտասարդի սիրտն ու աչքերը:

—Ահա՛, էս մեր նշանը, Բարսեղ, կամ վե՛ր կալ, ասա՛՛ Աստուած շնհաւոր անի, կամ տուր գլխներովս ու մեզ երեսի վրայ յետ

դարձրու, ոսկի շարքը ձեռքին բարձրացրած՝ շղշկացրեց երկարահանդերձը:

—Ա՛յ ձեզ մատաղ, ախար էդ ո՞նց կըլնի, բաս հայ-քրիստոնէութիւն չը կա՞յ, բաս Հախ միայն Տէրը (Աստուած) կրակ չի շաղ տալ մեր գլխի՞ն, ախար մէջ տեղն արիւն կայ, չհասա:

— Գո ի՞նչ բանն է, Բարսե՛ղ, ընդհատեց խօսողին հոգևորականը, օրէնք զնոգ-քանդողը մենք ենք, հասցնողն էլ՝ վանքցիք, ես ասում եմ՝ չհաս չի, նրանք էլ հրամայում են:

—Ախար, տէրտէր ջա՛ն, կամ դու ո՞նց կասես, կամ նրանք ի՞նչպէս իրանց հոգին կը սևացնեն:

—Մեր աղի քեա՛լլէն (Գագաթ) ողջ կենայ, վանքցոնց կը հրամայի, ձեռաց պսակի հրամանը կ'առնի, պարծեցաւ միւս խօսակիցը:

Կարծեմ հիմա հասկանալի է թանկագին հիւրերի ո՛վ լինիլը. առաջինը Օ. գիւղի աւագ երէցն էր՝ մեզ յայտնի տէր-Սուքիասը, միւսը՝ ինքը տանուտէր Խուդօն:

Տանուտէրի կապերը Բալասան աղալի հետ մեզ քաջ ծանօթ են, բաւական է իմանալ, որ տէրտէրի աւագ քահանայութիւնը, խառայ փիլոնը և թաւշեայ կամիլաւկան Մելնիկովի միջնորդութեանց արդիւնքն էր, և ահա մենք կը տեսնենք, որ Վլադիմիր Նեստորիչը մի ձեռքով բռնած ունի Օ. գիւղի հոգևորական և աշխարհական իշխանութեանց ներկայացուցիչներին՝ կարևոր ժամանակն իւր օգտին պէտք ածելու համար: Սակայն խոստովանուում էր Բալասան աղէն, որ յաճախակի տէրտէրի հմտութեանց դէմ ինքը տեղի է տալիս:

—Հիմի հասկացա՞ր, Բարսե՛ղ, որդեա՛կս, թէ աղջիկդ սրա տղին տալով՝ ի՛նչպէս մարդի շուաքի տալն ես մտնում. ուրիշները փող կը մսխէին ու էսպէս չհաս չէին կարող գլուխ բերել, իսկ հիմի ոչ տանուտէրի և ոչ քո քսակից մի կոպէկ չի գնալ, Բալասան աղէն կամեցաւ թէ չէ, էն օրը պսակիր:

—Ախպէ՛ր, ես ոչ աղջիկ ունիմ Խուդօյի տղին տալու, ոչ կաշառքներ մսխելու հոգս քաշեմ. ես մի անգամ հաստատ խօսք եմ տուել Գալօյի տղին, Աստուած իրան արժանի անի. էս էլ ձեզ ասեմ, որ զեռ նշան չենք դրել, բաց գեաղէն (սոսն) կապը կտրած

շան նման ամեն գիշեր ներս ա ընկնում. դէ՛, զորթ ա, քչփչոցից աւել բան չը կայ միջներին, համա ձեզ լայադ չի (վայել չե) ուրիշի շունչը շնչին առած աղջկանն ուղել. մէրն երգում կրակն ա ընկնում, միայն ես չեմ հաւատում, որ մի հետ էլ ա աղունիկների պէս իրար գուրգուրած, կտուց կտցի քսած չըլինին:

— Զէր օրհնա՛ծ, հիմի ազափ տղէքը որբւէրի կնիկ են առնում՝ չեն ամաչում, քո պաշած աղջիկը տանուտէրի տղի կատիկին դէմ կառնի՞:

— Տէրտէրը շատ ուղիղ ա ասում, մեզ հաճոյ ա, հաստատեց տանուտէրը:

— Շատ էլ ձեզ հաճոյ ա, բայց իմ սրտովը չի, ես Գալօյի Սամփսոնից աղջիկ չեմ հանիլ:

— Կը փոշիմանես, Բարսեղ, սպառնաց Խուղօն:

— Աստուած ինքը ո՛չ փոշիմանութիւն տայ, շատ անէք՝ բաղերս պտի քանդիլ տաք, հնձանա պտի կրակէք, ոնց որ խեղճ Գալօյի գլուխը բերիք. գնացէ՛ք, արէ՛ք, Գալօյի տղէն աղջկանս իմ մէքերի սիրու չի ուզում, նա տկոթ դուս կը տանի, մենք էլ շատուր չենք, մի տեսակ օրերս կը մթնացնենք, ընչանք Սամփսոնի ձեռի հողին կ'արժանանանք:

— Շատ ես սիրում Սամփսոնի՞ն, խորամանկ հարց տուեց տէր-Սուքիասը:

— Աչքիս լսի պէս:

— Նա էլ քո աղջկանը չի՛ կարող առնել:

— Ո՞ւմնից կը վախենայ:

— Ոչ ովից:

— Դու չես պսակիլ, գործակալին իրան կը կանչեմ:

— Տեսնե՛նք:

— Բա՛ս, աջիդ մեռնի՛մ, վեր կացէք, ոնց որ եկել էք՝ գնացէ՛ք, հաւաքեցէք ձեր բերած նշաններն ու ուրիշի դռնովը ներս մտէք. ես իմ փեսէն ունիմ, Սամփսոնի կտրած զունկը հազար տղի հետ չեմ փոխիլ:

— Վեր կաց գնա՛նք, տանուտէ՛ր, ասաց տէրտէրը, պարզ երեւում է, որ սա էլ բանի մէջ խառն է, ապա թէ ոչ՝ մարդասպանին, արենկերին ո՞վ է գժուել աղջիկ տայ:

— Ի՞նչ ես ասում, տէրտէ՛ր:

— Հանի՛, տանուտէ՛ր,

Տանուտէրը ծոցիցը հանեց մի թերթ քառածալ թուղթ:

— Էդ ի՞նչ թուղթ ա, շփոթուած հարցրեց Բարսեղը:

— Ա՛ռ կարդա՛ ու իմացիր, առաջարկեց տէրտէրը:

— Ես որ կարդալ իմանայի՛ օրինաւոր մարդ կը լինէի:

— Ուրեմն լսի՛ր:

Քահանան սկսեց բարձրաձայն կարդալ. — Մենք մեր աչքովը տեսանք, որ Ասօ Դօնդարովի սպանողը Սամփսոն Գալուստովն էր և ոչ թէ Հայրապետ Դավակոթովը: Հայրապետն այդ օրը գիւղումը չէր, նա բամբակ էր տարել Երևան ծախելու: Մենք մեր ասածն երդու-մով կը հաստատենք: —

— Էդ գիր տուղներն ո՞վ են, գունատուած հարցրեց Բարսեղը:

— Ով իր աչքովը տեսել ա ու էստեղ ձեռք քաշել, գլաւնու փէշատովն էլ զաւէրնի արել (դանուադէրախն քնով վաւերացնել), պարծեցաւ Խուզօն. տեսնո՞ւմ ես, յիսուն հոգուց աւել են. էն օրը դատարանումն ինձ խեղդում էին, ես Սամփսոնին խեղճ էի գալիս, չէի ուզում հաստատեմ, նրանք դատարանը գլխներն էին առել, քիչ էր մնացել՝ խեղճ գրագրին ոտնատակ էին տալիս, որ զաւէրնին մի քիչ յետացրեց. թէ չես հաստատիլ, ասում էին՝ մենք կը տանենք նաչալնիկի իրան փէշատը դնիլ կը տանք, քեզ վրայ էլ զանգատ կանենք, թէ Գալօյից կաշառք ա կերել: Ես էլ վախեցալ ու ձեռք դրի:

— Ա՛յ ձեր տունը մահ մտնի՛, վիզը թեքեց Բարսեղը, դուք ո՞նց էք անմեղ մարդի արիւնն ընկնում, խեղճ Գալօյի տունը քանդում, հերիք չէր տունը կրակեցիք, տասը տարէն տնկած բաղն էք յետ խլում, հիմի էլ աչքի սև ու սպիտակը մի տղէն ա, ուզում էք նրա վալին նստիլ ձեր չար մտքերի համա՛ր: Տէրտէ՛ր, քո անտօնական կարգին կապուած ըլնե՛մ, թէ սուտ ասեմ, էն գիշերն աքլորն երեք բերան կանչել էր, որ Սամփսոնն աղջկանս հետ մեր գեազմօւմը (դադադա) փսփսում էին:

— Էդ ա, որ Աստուած էլ գլխին բարկացաւ, աչքը հանեց է՛. նա ի՞նչ իրաւունքով դեռ նշան չը տուած՝ ուրիշի աղջկայ անունը

կոտորում էր. աղջիկը որ կայ, անկտրիլ ձմերուկ ա, ձեռք տալ չի ըննիլ, նեղացած ընդհատեց տանուտէրը:

—Ախպէ՛ր, նշանս ո՞րն ա, մէջը չհասուծիւն չը կայ, երեխէքն իրար սիրել են, մի օր էլ պսակուելու են. իր ապրանքն ա, թող էնքան զգգուին, օր բեղարեն:

—Դէ թող ըստուց յետոյ զգգուին, սպառնաց տանուտէրը. քանի օր ա՛ էս թուղթը ծոցումս պահում եմ, լապօրտ (յայտարարութիւն) չեմ դրում նաչալնիկին, Սամփսոնին խեղճ եմ գալիս, բաց որ բանն էստեղը հասաւ, ի՞նչ ես խորհուրդ տալիս, տէրտէ՛ր:

—Ի՞նչ պէտք է խորհուրդ տամ, ինչ որ անցեալ օրը Բալասան աղէն քեզ հրամայեց, պարտական ես անել:

—Քեզ հաւատացնում եմ, Բարսեղ, ասաց Խուդօն, մեր աղէն Սամփսոնի համար շատ ցաւեց, բաց վերջը խորհուրդ տուեց, որ բանի եղելութիւնը քեզ գլխի քցեմ, նշանը վերցնեմ, դամ քեզ մօտ, էս թուղթն էլ ցոյց տամ. թէ նշանս վերկալնես, մի հնարքով Սամփսոնին աղատենք, թէ չէ՝ օրն էգուց կոները կապեմ քամակիցը, երկու ղարաւուլի (դոկոպի) առաջն անեմ, ղրկեմ նաչալնիկին:

—Դու էլ կանես էլի՛:

—Լիսը դեռ չը բացուած:

—Ել լուսանալուն ընէ՛ր ես սպասում, առաջարկեց տէրտէրը, քո տեղակ լինեմ՝ այս թուղթն առնել կը տամ, չե՛ս տեսնում, մեր պարոն Բարսեղը ձեռաց կը փախցնի: Եւ քահանան վեր կենալ ձեռքրեց:

Յանկարծ միւս սենեկի դուռը բացուեց և Բարսեղի կնոջ գլուխն երևեցաւ:

Նա ձեռքով նշանացի խնդրեց տէրտէրից նստել, իսկ ամուսնոյն ներս կանչեց:

—Գնա՛, գնա՛, տես խնամի Մարգարիտն ի՞նչ ա ասում, դարձաւ քահանան դէպի Բարսեղը, դա տասը քեզ չափ խելք ունի, դրա խօսքին լսի՛ր, մենք կը սպասենք:

—Տունդ քանդուի՛, դուռդ շարուի՛, ա՛յ մարդ, մենք կորած ենք, էստեղ արնքի (աբեռն) բանատեղ ա դառնում. դնա՛ մի տես ղրսեն

ի՞նչ կայ. լա՛ւ՝ որ թխկոցի ձէն լսեցի, դուս էլայ աչքովս տեսայ ու եկայ էն ճարը կտրածի աղջկանը զրկեցի:

Կնոջ կցկտուր խօսքերից Բարսեղը ոչինչ չը հասկացած՝ կամեցաւ անձամբ հասու լինել պատշգամբի վերայ կատարուած եղելութեանը. բայց էլ կարիք չը մնաց գնալու, ահա՛ Սօնան բաց դաշոյնը մի ձեռքին, միւսով ներս է քարշում սարի պէս տղամարդին— Սամիսոնին:

Նա Սամիսոն չէր, երկու տարեկան թոթովախօս երեխայ էր, որի ձեռքը բռնած՝ կարող ես ցանկացած տեղդ քարշ տալ. մանուկը ոչ ոյժ ունի քեզ դիմադրելու և ոչ լեզու իւր տհաճութիւնն արտայայտելու. նա միայն լացով է հասկացնում իւր կամքը. մեր Սամիսոնը, ներկայ ըուպէին, այդ միակ յատկութիւնից էլ զուրկ էր, ոչինչ դիմադրութիւն, ոչինչ լաց կամ խօսք. և ի՛նչ էր զգում խեղճը, որ սրտի ցաւ յայտնել կարողանար. Սամիսոնը մի անբան, տնային անասունի, քան բանականի էր նման, քթի ծակերից պարբերաբար դուրս փչած շնչի տուրեւառութեան հեծկտանքն էին միայն կեանքի նշոյլներ տալիս:

— Ես ի՞նչ ա, ուզում էր ձայն արձակել Բարսեղը. բայց Սօնան ընդհատեց. նա ձեռքը բարձրացնելով՝ հասկացրեց հօրը լռել, իսկ ինքն իւր քարշ տուած էակին, կամ աւելի յարմար ասենք, առարկային նստացրեց մի անկիւնում:

— Ձէն ու ձուն չը հանե՛ս, տեղիցդ չը շարժուի՛ս, թէ չէ ասածս ձեռաց կը կատարեմ, հրամայեց աղջիկը՝ իբրեւ մի մայր, որ պատուիրում է երեխային լռել, ապա թէ ոչ՝ հայրիկին կ'ասի, նրան սիւնիցը կը կապի, մինչև երեկոյ քաղցած կը պահի:

— Ափու ջա՛ն (հոյսի՛ք), չոքեց Սօնան հօր առաջին, ոտիդ տակին մատա՛ղ, գնա՛ էդ մարդկանցը խօսք տուր, բէլզեահը (նշտն) վեր կալ:

Սամիսոնն իրան թափ տուեց. մինչև այդ ըուպէն նորա բաց աչքերն ու բերանը ոչ մի կենդանութեան արտայայտութիւն չէին երևեցնում, մի ապուշ էր, մի անշունչ արձան էր, որի հայեացքն իւր հրամայողի երեսից չէր հեռանում, իսկ այժմ՝ նորա գլուխը բարձրացաւ, դիրքն ուղղութիւն ստացաւ, բերանը փակուեց ու աչքերի մէջ բարկութեան ու կատաղութեան կայծեր ցայտեցին:

—Ձ'ընի՛մ, չ'իմանա՛մ՝ ձէն ու ծպտուն հանես, խանչալը Սամփսոնի վերայ շարժեց Սօնան, թէ չէ՝ ըհը՛... և նա ծռեց դաշոյնի սուր ծայրը դէպի իւր կուրծքը:

Երկշոտ երեխայի վերայ ազդեցին մօր սպառնալիքը և նա հանդարտուեց:

—Եղպէ՛ս, սուս կա՛ց. դու իմ արածներս յետոյ կը հասկանաս, ժաժ մի՛ գալ, տեղդ ծանր նստի՛ր, կրկնեց աղջիկն իւր պատուէրը Սամփսոնին ու դարձաւ դէպի հայրը:

—Գնա՛, ափո՛ւ, ասա՛ եղ մարդկանցը, որ իմ աղջիկն իր յօժար կամքովը Խուրօյի հարսն ա դառնում, բաց նա երկու խնդիրք ունի ձեզանից. առաջինը՝ որ հստեղ և եթ Սամփսոնի թուղթը ճղէք, նրան չը դիպչէք, մէկէլը՝ որ մի շաբաթ խոստովանք պահէք, զեղը չաւ չ'անէք (չը հաւաքէլ): Ասա՛, թէ որ մի անլիզու երեխի բերանից էլ էս խաբարը դուս ա եկել, թէ ձեր բէլգեահը մեր տանն ա, իմ ոտը ձեր շէմքոյնն անց չի կենալ, ժամիցը՝ սեղանի տակիցը յետ կը դառնամ ու չեմ պսակուիլ:

Սուր էր այդ րոպէին Սօնայի ձայնը. նորա ամեն՝ մի խօսքը լսողի անձը սարսափեցնում էր, ճրագի տակին նորա կերպարանքը վրսեմ և սքանչելի էր, դողդոջիւն ձայնը խիստ ազդու էր:

—Ասա՛՝ շարունակեց գռեհիկ գիւղականի ամաչկոտ աղջիկը, որ բաղդադի աղուխն ու մատանիքը թողան հստեղ, ոսկիքը յետ տանեն:

—Դէ՛, էն գինու գաւը տո՛ւր, ա՛յ կնիկ, անգիտակցաբար ասաց Բարսեղը Մարգարտին, տանեմ մի մին թաս աչքալիսէք լակացնեմ (խեցնէլ) ու ճամփու քցեմ:

—Մի կաթիլ էլ չի՛ կարելի, վերցրած գաւը մօր ձեռքիցը խլեց Սօնան, ասա՛ աղջկանս կամքն ա, որ էս իրիկուն նշանը թողալուց աւելի ձեր բերանը ոչինչ չը պտի մտնի:

—Ախար եղ ի՞նչպէս կընի, ա՛յ աղջիկ, բա՛ս նշան կը տան ու աչքալիս չեն խմի՞լ:

—Այ հապէս, ասաց Սօնան և դաշոյնը ձեռքին շտապեց բաց անել միջին դուռը և ուզում էր դուրս ընկնիլ միւս սենեակը:

—Կա՛ց, ճար կորածի աղջիկ, յառաջ ընկաւ մայրն և արգելեց: Գնա՛, տնաքանդի մա՛րդ, գնա՛ ասա, էլ ի՞նչ ես ուշացնում:

Մարգարիտը դուռը կիսաբաց արաւ և մարդին դուրս հրեց հիւրերի մօտ:

— Ծիծն ուտե՛մ խելօք բալուկի, դու էլ գնա՛, դռան արանքը մի քիչ ծերպ արա (դուռը կիսաբաց արա), թող մեր տանուտէրի հարսնացուն իր բարի աչքովը տեսնի, որ տէրտէրն իր ազիզ խաթեր համար հարիւր կտոր է անում նրա առաջուայ նշանածին գործի տակ քցող թուղթը, ասա՛՜ քանի ես կենօք կենդանի եմ, ոչ ուր չի կարող Սամփսոնի մաղին դիպչել:

Տէրտէրն իւր խօսքը կատարեց. Բարսեղը դեռ նոր էր դուռը բաց արել և երեսը դէպի նոր խնամին դարձրել՝ տէր-Սուքիասը ձեռքի թուղթն արդէն մանր պատառոտել էր և ցրիւ տուել յատակին:

— Դէ՛հ, տանուտէր Խուդօ՛, վեր կա՛ց, տեղիցը կանգնելով ասաց տէրտէրը, հարսդ համ խելօք է, համ բարի. թէ քո Կարապետին բաղդաւորացրեց, Սամփսոնին էլ Սիբիրից ազատեց:

Հիւրերը մետաքսեայ թաշկինակն ու մատանին թողին քուրսու վերայ իբրև նշան և իրանք գիշեր բարի մաղթելով՝ հրաժեշտ տուին:

— Հէնց իմանաս, տէրտէ՛ր, միկիտան Սաքօյի հետ մի հոգի, մի մարմին ըլնիս, ասաց նրան փողոցումը տանուտէր Խուդօն:

— Դ՞նչ միկիտան Սաքօ:

— Էն՝ որի պատմութիւնը դու անցեալ շաբաթ մի գրքում կարդացիր ձեր տանը:

— Դու ի՞նչ գիտես, թէ մենք երկուսս մի հօրից, մի մօրից չենք:

— Հանաք չեմ անում, դու միկիտան Սաքօյի խելքը բանացրիր:

— Ի՞նչպէս:

— Ախար էն սհաթը ո՞ր տեղից միտքդ եկաւ Բարսեղին յետ դարձնել դուռը բաց անելու ու ինքդ վրադարին (Կողմեղով) իսկական թուղթը ջէրդ կոխեցիր, մի ուրիշ անպէտքը հանեցիր ու պատըռտորեցիր, նրանց էլ աւատացրիր, թէ հէնց Սամփսոնի թուղթն էր՝ որ ոչնչացրիր:

— Դէ՛, փառք Աստուծոյ, քո բերանովը վկայեցիր, որ միկիտան

Սաքօյի հետ մի հոգի, մի մարմին ենք, մի հօր որդի ենք, էլ ո՞ւր ես իմ խելքի վրայ զարմանում, պատասխանեց բազմակողմանի դիտումներով կատարեալ միկիտան Սաքօն, քան նորա երկուորեակ տէր-Սուքիասը:

ԻԲ.

ԽՕՍՔԸ ՇՈՒՏ ՎԵՐԿԵՆԱԼԸ ԶԻ, ԽՕՍՔՆ ԱՍՏՈՒԾՈՑ ՅԱԶՈՂՈՒԹԻՒՆՆ Է.

Շատ ժամանակ չէ, որ փոքր ինչ հեշտացել է խրամի մուտքը. 15, 20 տարի յառաջ դեերի անցք էր ներկայացնում նա:

Ասածս Օ. գիւղի միակ ճանապարհն է, որ հաղորդակցութիւն ունի գլխաւոր կենդրոնների հետ: Խրամ կամ Ձորամուտք կոչելն իւր հիմնական պատճառն ունի. բնութիւնը սեղմելով մեր աշխարհի անուշահամ գետակներից մէկը անդնդախոր ձորի անմատչելի ժայռերի մէջ, չի կամեցել իսպառ զրկել կենդանի էակներին իւր ամենամանհրաժեշտ բարիքներից մէկը վայելելուց:

Ձորը, որի մէջ անսահման յաւիտենականութիւնից հոսում է կատաղի գետակը, նմանում է մի կիսագալար տարածուած վիշապ օձի, որի գլուխն աւելի է մեծ, քան թէ ամբողջ մարմինը, որի տուտը և մարմինը փռուած է ընդարձակ դաշտի մէջ, իսկ գլուխը հասցրել է իւր գալարումը մինչև մեծանիստ լեռները, որի բերանի ճեղքուածքը թէև համեմատօրէն ոչ այնքան լայնարձակ, բայց սուր սուր ժանիքը՝ ծնօտների երկու կողմից դուրս ցցուած՝ սարսափ են ներշնչում տեսնողին: Ահագնատեսիլ խորդ ու բորդ քարափներն են գետակ-վիշապի ատամները, կապոյտ ու պարզորակ ջուրն է նորա երկայն և բարակ լեզուն:

Երեսուների չափ հայ գիւղօրայք շարայարուած են գետատոփ շրջակայքումը՝ սկսած ճիշդ այնտեղից, ուր չքանում են ժայռերը, ուր դադարում է կարկաչաձայն խողխոջումը և անյայտանում են փրփրադէզ ալիքները, ուր ականջ խլացնող շատախօս կաշաղակը պապանձուում է, հանդարտուում և քնած, մեռած յառաջ է հոսում աւազի և տղմերի միջով՝ ընդարձակ տափարակի վերայով՝ ողջոյն տալու և միախառնուելու տասնապատիկ իրանից մեծ գետին՝ հայ աշխարհի մայր—հինաւուրց Արաքսին: Բայց մեր գետակը ըղ-

ձատուոր է լինում՝ հէնց ժայռերի պաշտպանութիւնից զրկուած տեղումը, ինչպէս ասում են՝ նորա մուրազը փորումն է մնում, փափազին չի հասնում. քաղցած դալքերի նման յարձակումն են գործում նոն տեղումն իւր վերայ բնակուող պիւղերը և առուններով գետակի վերջին կաթին էլ յափշտակում: Մեր գետակը շատ արդիւնաբեր է, նորա ջուրը քաղցրահամ է, նորա ամեն մի կաթիլը ոսկի և արծաթ է:

Որչափ դիւրամատչելի է դառնում մեր գետակը դաշտային տափարակի վերայ, դորա հակառակը՝ հեշտութեամբ մուտք չի տալիս իրանից օգտուելու լեռնոտ վայրերում, ուր, ինչպէս ասացինք, խոր անդնդում՝ սանդարամետների կացարանից շատ մօտ է վազում:

Երկու կոփածոց կամուրջ միայն յաջողեցրել են նախնիքը կանգնել այն գետակի վերայ. բնութիւնը յիսուն վերստաչափ տարածութեան մէջ պատառել է ընդ ամենն երկու խրամ, կամ ձորամուտք, որպէս զի չ'ընդհատուի գետակի երկու ափունքներին բնակուողների հարեանութիւնը:

Թէպէտ երթեակը չի դադարում այդ ճանապարհով, սակայն աժան չի նստում անցուորականին նորանից օգտուելը. անիւր դարերով կուռել է և վերջերս միայն յաջողեցրել է գլորուիլ երկու յիշեալ խրամներից մէկի կամրջովը. իսկ միւսովը՝ դեռ ոչ մի հեծեալ, ոչ մի քաջ ձիաւոր սիրտ չի արել ձի նստած անցնելու:

Վերջինս Օ. գիւղի մուտքն է, Օ. գիւղի խրամն է:

Այս կողմից մտնես, հանդէպից դաս՝ միւնոյն է, խոնարհի՛ր, ի՛ջի՛ր, ձիուդ սանձը ձեռքդ ա՛ռ և զգուշութեամբ քաշելով՝ ձորը մըտիր, ձորից վեր բարձրացրիր:

Գեղեցիկ է նայել ճանապարհորդներին՝ միմեանց ետեւից ձիանքը քաշելու. ուղտի շարքի են նմանում նոքա իրար ետեւից կապած, այն զանազանութեամբ, որ ուղտերի ոտնաձայնը չի լսում, իսկ այստեղ ձիանց պայտերի և քարքարուտների շարունակ կռիւը միանալով գետակի գոչգոչիւնին՝ մի խառնաձայն շալիւն և շառաչիւն է բարձրանում. արժէ, մանաւանդ սաստիկ մութ գիշեր ժամանակը, խաղաղ եղանակին՝ նստել մեր անբաղդ Արտեմ Սէրգէյիչի պատըզգամբի վերայ և դիտել հեռուից կայծերի բազմութիւնը, որ օձաձև ցոլում են պայտերի և քարերի միմեանց ընդհարուելուց:

Ահա այս դժոխային ճանապարհով 0. զիւղի խրամով իջան դէպի ձորն երեք հոգի և մօտեցան կամրջին:

Նոքա սառած մնացին կամրջի ականջին միտուած, երբ նկատեցին ձորի միւս երեսից խրամի նեղ անցքը մոտ գործելու տանի չափ ճանապարհորդների:

—Վա՛հ, բացականչեց անգիտակցօրէն երեք ուղեկիցներից մէկը:

—Ել ի՞նչ վա՛հ:

—Գնա՛նք:

—Ուզեանք էլ՝ չենք կարող գնալ, տեսնենք՝ էս փոթորիկն ո՞ւմ գլխին ա տրաքելու. չես տեսնում՝ քանի հոգով են գալիս:

—Քանի նրանք մեզ չեն նկատել՝ եկէ՛ք մօտենք կամրջի կամարի տակը, թող գան անց կենան, կորչին, մեզ չը տեսնեն, ասաց երրորդը:

—Ո՞ւմ աչքիցն ես պող տալիս (շեղուիլ) փախչում, տե՛ս, ի՞նչ պէս է գալի ժանիքը յետ բաց արել, փառ փառ ծիծաղում. նա, երեւի, մեր մէջ իւր որսը գտել է և պատմում է իւր առաջից եկողներին, ասաց առաջինը:

—Բա՛ս ի՞նչ անենք:

—Սպասենք, թող գան անց կենան, յետոյ կը մտածենք:

Վերջին խորհրդածութիւնն աւելորդ էր, ուզէին կամ ոչ, պարտաւոր էին կանգ առնել մինչև դիմացի ճանապարհորդների գալ և անցնելը. ամենալայն անցքը, ուր կարելի էր կանգնել և եկողին տեղ տալ՝ կամրջի երկու ականջների մօտի յետ բացուած փոքրիկ հրապարակներն էին: Այստեղ են սպասում միշտ անցուորները միմեանց ճանապարհ տալու:

Դիմացից եկող ճանապարհորդները մօտեցան:

—Բարի լո՛յս, Մելիք-Բաղա՛լ, յանդուգն ժպիտով, գլխի արհամարհական շարժումով ողջոյն տուեց նրանցից մէկը:

Բարև տուողը կարաւանի մէջ երրորդ տեղն էր բռնում. նրանից առաջ ուրիշ երկուսը բաւականացան լուծթեամբ ձեռքերը մօտեցնել պաշտօնական գլխարկի եզրին և անց կենալ. քաղաքավարութեան պահանջն էր այս: Մելիք-Բաղալն իւր երկու ընկերների հետ պատկառանքով գլխարկները հանած՝ վաղուց սպասում էր դիմացի եկաւորներին:

— Հը՛, Գալ-ափո՛ւ, քէֆդ ո՞նց ա, էս ո՛ւր բարով. ա՛յ տղա՛յ, Սիսա՛կ, դո՛ւ դէպի ուր, էս ի՞նչ խորհուրդ էք կապել, էլի մի աղուն կ'ունենաք աղալու, հարցերն իրար քամակից շարեց նախկին ողջունողը՝ մեր երեք մոլորածներին:

— Ոչի՛նչ, աղա՛յ, դառն հեգնութեամբ, բայց համեստօրէն պատասխանեց Մելիք Բաղալը, գնում ենք մեր քեսիբութիւնին (չորիք հոգալու), երեխէքը տկոր են, մի քանի գազ խամ կտաւ պտի առնենք, բընդ-մընդորենք (վառ քաբէլ), շլինքները քցենք. ի՞նչ աղուն պտի աղանք, աղունն աղում ա ջաղացի մեծ քարը՝ ատամները սուր, ինքը հաստ՝ օր ու գիշեր ծամում ա ծամում ու չի կշտանում:

— Յորենի ջանն է՛լ է հանում, նրան ո՛վ է ասում գայ ընկնի քարի տակը, որ ճխլուի, պատասխանեց աղա՛յ կոչուածը, և երևի, մեծապէս զոհ իւր սուր և կծու պատասխանից՝ սկսեց կրկնալ ձուածան հաւի պէս՝ աւելի բարձր, քան գետի կարկաչիւնը:

Քարածերպերը շատ հեռու տարան նորա ծիծաղի արձագանգը:

— Կարծեմ, հարկաւոր է, Վասիլ Վասիլի՛չ, հարցրեց աղէն ուսերէն իւր առաջից գնացող գաւառապետի օգնականին:

— Ինչպէս կամենաք, Վլադիմիր Նեստորի՛չ, պատասխանեց Վասիլ Վասիլի՛չը:

— Մահմա՛տ, էստե՞ղ ես, դարձաւ գաւառապետի օգնականը դէպի սարի արջ կոչուած քամակից եկող եասաւուլը և ցուցամատով մի նշան տուեց:

Եասաւուլն երևի լաւ գիտէր իւր տիրոջ նշանները. նա կանգ առաւ կամրջի ականջին, կանգնեցրեց իւր համապաշտօն երկու ուրիշ եասաւուլներին և երեք զազախներին ու ինքը մօտեցաւ Մելիք-Բաղալին և գլխով վերադարձ ցոյց տուեց:

— Եկէ՛ք, տղէ՛ք, ասաց Մելիքն և յետ դառան:

— Գալ-ափո՛ւ, տղիդ ե՛րբ ես պսակում, առանց յետ նայելու ձայն տուեց Բալասան աղէն. շուտ արա՛, մի հարսանիք ուտացրու, ի հարկէ, անշնորհք չես լինիլ, կը հրաւիրես:

— Բարով էն օրը հասնինք՝ հեշտ է, սառը պատասխան տուեց Գալօն:

—Գնում ես գործակալի մօտ է՛լի... հա՛... հա՛... հա՛... հա՛... նորից պարանոցը յետ թեքելով՝ կշկշաց Մելնիկովը:

Գալսն լռեց:

—Լաւ էք միտք արել. Գալ-Ափուն պսակի հրամանը կը խընդրի, Մելիք-Բադալը միջնորդ կ'ընենի՝ աթոռահարկը քիչ առնելու. Սիսակն էլ թղթերն ու խնդիրները կը գրի, եթէ, բան է՝ գործակալը հրաման տալու չը լինի. էդպէս բաներում Սիսակը վարժ է, գրիչը սուր է, օրական հարիւր խնդիր սուտ և ուղիղ կը շարադրի, ձեռք կը դնի, կը տայ, մէկի տունը կը շինի, միւսինը կը քանդի, ապրի՛ ինքը, լաւ տեղերում է իւր գիտութիւնը գործ դնում, թունալից ժպիտով շարայարեց Մելնիկովին այս խօսքերը:

—Ես ո՛չ Վանեցի եմ, ո՛չ Վանեցու խորհրդակից և ընկեր, կարճ կտրեց Սիսակը:

—Շատ չի քաշիլ, կը տեսնենք:

Մեծ դժուարութեամբ դուրս եկան վերջին խօսքերը Բալասան աղայի բերանից, արիւնը գլուխը տուեց, ատամները կցուեցան բարկութիւնից. վերջին բառը երկար դողդոջումով ու ծորումով ձըգուում էր նորս ատամների կրճտումի հետ:

Լա՛ւ, որ խրամի նեղութիւնը տեղ չը տուեց Բալասան աղային յետ դառնալու և այդ սրտովը Սիսակի վերայ յարձակուելու, ապա թէ ոչ, եթէ կարողանար և Սամփսոնի էլ ոյժն ունենար, Սիսակին նա միջից երկու կէս կ'անէր:

Մեր Սօնայի սիրահար Սամփսոնի համար չէ խօսքս. Սուրբ Գրքի հերոս, առիւծի բերան ճղող, տիկին Դալիլայի ձեռքի խաղալիք Սամփսոնն եմ ասում:

Ճանապարհորդները խրամը դուրս եկան:

Ձորամուտքի բերանին ամենքը ձի հեծան:

Թանկագին հիւրերն իջան Բալասան աղայի տանը:

ԻԳ.

Բ Ա Ր Ե Ր Ա Ր Ը.

Օ. գիւղը դրդում է, վայնասունը տանում է, եասաւուլ, զազախ ընկել են փողոցներն և պատահողի վերայ մտրակները ձօնում:

Մէկից խոտ են պահանջում, միւսից՝ գինի, օղի, հաւ, ձու, իւղ, բրինձ և ամենայն բարիք, ընչով զրաստների հետ իրանք էլ կարող են բարեկենդան անել:

Ցանուտէրը գզրի ձեռքով գիւղական իշխաններ է հրաւիրում Բալասան աղայի տունը: Վանչուեցին և Գալ-ափուն ու Մելիք-Բաղալը:

Մեղնիկովի դահլիճում ատեան բացուեց:

Նստած են քննիչը, Վասիլ Վասիլիչը և ինքը Վաղդիմիր Նեստորիչը: Սորա կողքին է և տէր-Սուքիասը:

Գիւղի իշխանները ոտքի վրայ են:

Սպասում են:

— Սամիսոնը չի երևում, ներս եկաւ և բանաւոր զեկուցումն արաւ տանուտէրը:

Բալասան աղէն թարգմանեց Վասիլ Վասիլիչին:

— Գետնի տակից հանեցէ՛ք, բերէ՛ք, թէ չէ գիւղը կրակ կը տամ, ոտքը յատակին զարկեց Վասիլ Վասիլիչը:

— Խնչ ես կարծում, ո՞րտեղ կը լինի թագ կացած, քչիչում է Մեղնիկովին իւր կողքին նստածի ականջին:

— Հազիս չը պէտք է լինէ՛ր այս, գետնի տակիցը դուրս քաշէի, գլո՛ւխդ վկայ:

Խօսակիցը ցոյց տուեց Բալասան աղային իւր լայն քղանցքը:

— Եթէ տեղը գիտես, Խուլօյին աչքով արա՛, թող գնայ բերի:

— Ուրեմն ընչո՞ւ է տանուտէր, եթէ այդքանն էլ զլսի չի ընկնում. ձուկն ինքն իրան ա թօռն ընկել, դա աչքի առաջին թողած, չօլերն (անսպաս) է չափում. միայն մեր Խուլօյի բանն աջ է, Բարսեղն էլ խաբել չի կարող, գողն և գողակիցն ի միում պատժի կան:

— Խնչ ես ասում, տէրտէ՛ր, պարզ խօսի՛ր:

—Ասում եմ, որ Սամփսոնն այս բոլորի Բարսեղի տանն է:
—Է՛հ:

—Կարգս վկայ:

—Ընչի՞ց գիտես, տէրտէ՛ր, չէ՛ որ Խուդօն ասում էր, թէ իւր տղայի նշանը վերցրել է Բարսեղը, ես էլ կարդաղորել եմ, հէնց հիմի գործակալը կը գայ, քննութիւն կ'անի, խորթութիւն կը մտցնի չը-հասի մէջ և գործը կը վերջանայ:

—Հէնց էդ է որ շան աղջիկը զալում (խորամանկ) էր, նշանը վերցրեց, առաջինն՝ իր խելքով՝ Սամփսոնի մահապարտական թեր-թը պատռել տալու զիտմամբ և երկրորդ՝ մի շաբաթ ժամանակ նը-շանակելով, որ միջոց գտնեն, գործակալից մի հնարքով իրաւունք խնդրեն պսակելու: Բայց ի՛նչ մարդի պոչ էին սառցին կապում, նը-րանց ցերեկը ման եկած տեղերն ես գիշերն եմ հազար անգամ ոտնատակ տուել: Հասարակ թուղթը պատռեցի, իսկականը պահեցի, գործակալի յայտարարութիւնը պատրաստեցի և ձեր քամակից մարդ զրկեցի չ'ուշանալ:—Երկաթը տաք տաք կը ծեծեն:

—Փռուաւորի՛ս, լաւ ես մտածել, էդ վկայութիւններն այսօր մեզ շատ պէտք են. աշխատելու է որպէս և իցէ Դօնդարենց Ասոյի սպանութիւնը Դիակոթենց Հայրօյից հեռացնել, Սամփսոնի վզովը փաթաթել, Բարսեղի աղջկանն էլ պսակել մեր Խուդօյի տղի վրայ:

—Էդ երկու գործն էլ վերջացած համարի: Էնքան լինի Սամփ-սոնը փոքր կասկածանքի տակ ընկնի, Բարսեղն իր ձեռքովը դուս կը քաշի աղջկանը, կը տայ Խուդօյի տղին, եթէ ինչպէս ասում ես, խորթութիւնը հաստատուի:

—Բայց ընչի՞ց գիտես, որ Սամփսոնը Բարսեղի տանն է. քըն-նիչը տասն անգամ սպառնաց թաղցնողին խտուել պատժել, մի՞թէ Բարսեղը զիտութեամբ լուց:

—Բարսեղն անասունների մէկն է, աղջիկն իւր նմաններին օ-րական տասն անգամ կը տանի ջուրն ու ծարաւ յետ կը բերի. նա իւր հօրն ու մօրն էլ է խաբել:

—Եթէ մինչև Խուդօյի նշանը վերցնելու օրը Սամփսոնը միայն գիշերներն էր գնում Բարսեղի տունը, այնուհետև ցերեկներն էլ նը-րանց զոմից չի դուրս գալիս, ես հսկել եմ տուել և ստուգել. այդ էր պատճառը, որ ձեր գալը փութացրի, ի՛նչ լաւ տեղն էլ պատա-

հեղ չէր. ինչպէս ասած է՝ կաղը կամրջի վրայ էք բռնել, աղջկաց խորհրդով Գալօն Մելիքին ու Սիսակին առած՝ զործակալին էր գընում:

— Էդ թո՛ղ, տէրտէ՛ր, հիմի ասում ես Խուդօյին ուղարկենք Բարսեղի գոմը պտուելո՛ւ, հարցրեց Մելնիկովը:

— Կարիք չը կայ, ես ամեն բան կարգադրեցի, հէնց հիմի տանուտէրի օգնականը կը բերի, բերանս քեզ հետ էր խօսում, աչքերս նրան էր բան հասկացնում:

Ուղիղ էր տէր-Սուքիասի խօսքը. երկու զազախի հսկողութեամբ տանուտէրի օգնականը ներս բերեց Սամփսոնին:

— Ո՞րտեղ էր, հարցրեց Վասիլ Վասիլիչը:

— Բարսեղի գոմումը, պատասխան տուեց տանուտէրի օգնականը:

— Կանչել Բարսեղ Ալէքովին և Գալօ Պետրոսովին, հրամայեց Վասիլ Վասիլիչը:

— Մենք ենք, յառաջ եկան ժողովականների միջից Գալօն և Բարսեղը:

— Դու ի՞նչ իրաւունքով տանդ թազցնում ես մարդասպանին, հարց տուեց քննիչը Բարսեղին:

— Ի՞նչ մարդասպան, աղա՛յ:

— Սամփսոն Գալօյեվին — քո փեսային:

— Մէկ՝ աղայ ջա՛ն, որ Սամփսոնն իմ փեսէն չի. մի զարդակ խօսք էինք տուել՝ էն էլ տէրտէրին ու տանուտէրին յայտնի ա, որ ես խօսքս յետ առայ. մէկ էլ՝ որ մի շաբաթից աւել ա, ես Գալօյին ու իր տղին էլ ասել եմ, որ սրանից յետոյ իրանց կորածն ինձանում չը պտուեն, հիմի էլ զարմանում եմ, թէ ի՞նչպէս էլաւ, որ Սամփսոնն իմ գոմիցը դուս եկաւ:

— Թողէ՛ք՝ ես պատմեմ, խնդրեց Սամփսոնը:

Նրան իրաւունք տրուեց խօսելու:

— Սուտ չի, որ Բարսեղ ապէրն (պապառանդն) մի քանի օր ա, ինձ տուն չի թողում, բայց էն էլ ճշմարիտ ա, որ քանի դուս աւրած չէի, մենակ զիշերն էի գնում, ընդուց յետոյ ցերեկն էլ եմ նշանածիս հետ սհաթներով գոմումը ջան ասում, ջան լսում. Աստուածանից թաքուն չի, աղա՛յ, էս բազմութիւնն էլ թող իմանայ. ոչ իմ հէրն էր գիտում, թէ քանի օր ա իր տղէն ո՛ւր ա կորչում,

ոչ Բարսեղն ու իր կնիկն էին խմանում, թէ իրանց աղջիկն ընչի՞ր աշուտ շուտ վերև ներքև անում բակը:

—Այժմ ասա՛ ինձ, Սամիսոն Գալուստով, հրամայեց քննիչը. հաստատ վկայութիւններով դու մեղադրուում ես Ասատուր Դօնդարովի սպանութեան գործումը. յանձն առնո՞ւմ ես, դո՞ւ ես սպանել, քեզ յանցաւոր ճանաչո՞ւմ ես:

Քննիչը ցոյց տուեց Սամիսոնին հրաշքով կենդանացած տէր-Սուքիասի ձեռքով պատառուած վկայագիրը՝ մի քանի ուրիշ թղթերի հետ:

—Աստուած էլ գիտի, աղա՛յ, որ ես էդ բանիցն անտեղեակ եմ, ընչանք էս օր ինձ կախ տային, էլ պէտք ա ձէն ածէի, թէ անմեղ եմ. բայց էս օր նշանածս, չը գիտեմ ո՞ր մեղքիս համար, կորական ինձ ասաց, որ իր հօր հրամանն ա կատարելու, տանուտէր Խուզոյի քղին ա առնելու. թէ որ էդպէս ա, էլ ապրելն ի՞նչ կանեմ, լաւն էն ա, մի անգամ հա ասեմ ու պրծնեմ. հրամալէք, աղա՛յ, Դօնդարեանց Ասոյին ե՛ս եմ սպանել:

Ուղիղ էր ասում Սամիսոնը. Սօնան այդ հնարքն էր մտածել իր սիրեկանի ազատութեան համար:

—Ես քո սիրային յարաբերութիւնների հետ գործ չ'ունիմ, խոժոռուեց քննիչը, դու ինձ կարճ պատասխան տուր, սպանել ես Ասատրին՝ թէ ոչ:

—Սաքի չէ էլ ասեմ, պրծնելու չեմ, ճղճապտուած թուղթը նորացել ա, վկայքն էլ պատրաստ են. ազատուեմ էլ՝ աչքս բաց չը պտի կարողանամ նշանածիս ուրիշի կնիկ դառած տեսնել, մահը՝ հա՛ էս օր, հա՛ էքուց, լաւն էն ա՝ կ'ասեմ՝ սպանել եմ ու էս օրուանից կ'ազատուիմ էս քանդուելու աշխարհից. հա, աղա՛յ, հէնց ես եմ սպանել իմ ձեռքովս:

—Օրէնքի առաջին երկդիմի խօսելն աւելորդ է, կարճ ասա՛, Սամիսոն Գալուստով, մի քանի դօկումենտներով հաստատուում է Ասատուր Դօնդարովի սպանութիւնը քո ձեռքով կատարուած. ճանաչո՞ւմ ես քեզ յանցաւոր այն գործում:

—Արդէն ինքն իւր բերանովը խոստովանուեց, էլ ի՞նչ կարիք կայ նոր հարցմունքների, ընդմիջեց քննչին Մելնիկովը ոռուերէն:

—Սխալուում էք, հեգնաբար և պատճառաբանեալ խօսքերն ա-

պացոյց չեն կարող լինել, պատասխանեց նրան քննիչը և շարունակեց բազմակողմանի հարցերի դիմել:

Մեղինկովի և իւրացնոց յուսախաբութիւնը աստիճանաբար աւելանում էր, իւրեանց քաջ յայտնի էր Վանեցու ձեռքով պատրաստուած գրաւոր պապացոյցների անգորութիւնը, իսկ Սամիսոնը յամառուել, մնացել էր:

— Ես իմ ասելիքներս վերջացրի, վճռաբար շեշտեց նա քննիչին, նշանածից զրկուելուց Սիրի՛ր գնալը շատ կ'ուզեմ:

— Ես ստիպուած եմ ուրեմն քեզ բանտարկել և վկաներին հարցնել, հասկացրեց քննիչը Սամիսոնին:

Գժուար էր ենթադրել, թէ ի՛նչ խորախորհուրդ միտք չղացաւ այն ըրպէս թէր-Սուքիասի ուղեղում, որ յական թօթափել՝ մօտ կանչեց Բարսեղին, ինչ որ քչփչաց նորա ականջին և հաղորդեց Մեղինկովին:

— Կարելի՞ է խօսք խնդրել, հարցրեց յանկարծ քննից Բալասան աղէն:

— Կարող էք:

— Կը խնդրէի թոյլ տալ ինձ երկու ըոպէ առանձին տեսակցել Սամիսոնի հօր հետ, իսկ մինչև այն ժամանակը՝ Խաղաբեցնէիք հարցմունքները:

— Գալ-ափո՛ւ, մի կողմը քաշած՝ իրաւունք ստանալուց յետոյ՝ ասաց Բալասան աղէն, Սամիսոնը դեռ երեխայ է, նա չը գիտէ, որ ես իրան իմ նեսկոյի չափ սիրում եմ, նեսկօս մեռնի, թէ սուտ եմ ասում, դու ականջովդ լսեցիր, որ Սամիսոնն իր բերանովը խոստովանուեց. քննիչին այդքանը բաւական էր, նա ի՛նչ կը հարցնի, թէ սիրածի սառը պատասխանի պատճառով է ուզում կորչիլ. էս ըոպէին քննիչը տղիդ կռները կը կապի, կը զրկի բերդը, բայց այդ ինձ համար մեծ ցաւ է, դու էլ մեղք ես. եթէ դու ինձ հաստատ խօսք կը տաս, որ տղիդ Բարսեղի աղջկանից ձեռք քաշել տաս, ես երաշխաւոր կը լինիմ, չեմ թողնիլ բռնի, վերջը մի տեսակ բոլորովին կ'ազատենք:

— Ոտներիդ մեռնիմ, աղայ ջա՛ն, իմ տան ճրագը մի՛ հանդէք, վերև Աստուած՝ ներքև դու, ըստուց յետոյ Բարսեղի աղջիկը քաշովը մին ոսկի էլ աժենայ, մեզ պէտք չի, Աստուած իրաւ հետ, ում կ'ուզի՝ թող տանի տայ:

—Ես քեզ հաւատում եմ, Գա'լ-ափու, դու լաւ մարդ ես, միամիտ կաց, քո տղէն կ'ազատուի, ապահովացրեց Մելնիկովը: Բայց պէտք է աշխատել, որ քննիչը չը թշնամանայ հետը, շատ զուր է Սամփսոնը նրան բարկացնում, մին հա է ասում, մին չէ, էդ իրան փնատում է. ամենից լաւն էն է, մի անգամ վճռաբար ասի՝ ես եմ սպանել ու ծէրին կապ տայ. ես էտոեղ չեմ, չեմ էլ թողալ բռնեն. փա'ռք Աստծու, աչքիդ առաջին ազատ ման է զալիս Դվակոթենց Հայրօն. տեղիցը վեր կենողը ձէն էր տալիս, որ նա է սպանել, բայց ես գնացի, երաշխաւոր կանգնեցի և բերդիցը հանեցի:

—Աստուած կեանքդ երկար անի:

—Դէ տեսա՛ր, որ ձեռիցս զալիս է. քո խելքդ ո՛րտեղ է, թուկից փախածին որ տէր եմ կանգնում, քո զառը մինուճար տղին դէն կը շարտեմ:

—Հիմի ի՞նչ ես հրամանք անում:

—Պէտք է խօսք հասկացնես Սամփսոնին, որ քննիչին կտրական պատասխան տայ, հա՛ ասի ու պրծնի:

—Բայց որ հա ասի, մէջը թաղուի ու իմ տունը քանդի՛:

—Անգէ՛տ, ես մարդ չեմ, ես որդի չ'ունեմ, ես խղճմտանքից զուրկ եմ, ես կ'ուզեմ, որ քո տղի մազը թեքուի, Նեսկոյիս թաղեմ, թէ որ էս սհաթը չ'ազատեմ: Այ, թէ չես հաւատում, քո առաջին հարցնեմ քննիչից օրէնքը:

—Պարոն քննիչ, դարձաւ Մելնիկովը, եթէ Սամփսոն Գալուստովը յանձն առնի մեղադրանքը՝ կարելի՞ է սրան ազատել բանտարկութիւնից կամ պատժից:

—3000 մանէթ գրաւականը կ'ազատէ սրան ժամանակաւորապէս, իսկ վերջը կամ տաժանակիր աշխատանքի կը դատապարտուի, կամ գուցէ և ազատուի:

—Հիմի ո՞նց է, Գա'լ-ափու, խօսքս խօսք է, թէ ոչ. կարո՞ղ եմ ազատել, թէ չէ:

—Ի՞նչ ուզես, աղայ ջա'ն, որ ձեռիցդ չը զայ:

—Դէ ինձ լսի՛ր, համոզի՛ տղիդ, որ ասածս կատարի, հա՛ ասի:

—Սամփսոն ջա'ն, արեւիդ մատաղ, ձեռդ աղի փէշը քցի, սըրան լսի, վիզը ծռած խնդրում էր հայրը:

—Ի՞նչ ես կամենում, աղա՛յ, որ անեմ, ուզում ես՝ որ Բարսեղի աղջկանիցը ձեռք քաշեմ:

—Ոչինչ չեմ ուզում, լրջօրէն պատասխանեց նրան Բալասան աղէն, քո հօր խաթեր՝ ես պատրաստ եմ 3000 մանէթը տալ, քեզ ազատել, թէ որ դու մի անգամ վերջնական խօսքն ասես:

—Շա՛տ զուր ես անում, աղա՛յ, սլէստչին պարզն ասաց, մարդասպանի տեղը Սիրիւրն ա:

—Դու ջահէլ ես, Սամփսո՛ն, գլուխդ քարոջին ես տալիս, քո հօրն եմ խեղճ գալիս, մի սխալմունք ա, արել ես, կամ չես՝ արել, կորածը կորել է, սաղին էլ հետը կորցնելով՝ ձեռքներս բան չի ընկնիլ, իմ պարտքն է քեզ օգնելը, ես երաշխաւոր կը լինիմ քո փոխարէն:

—Ձը փոշիմանես, աղա՛յ:

—Սամփսոն ջա՛ն, հօրդ ծերութիւնին խեղճ արի, աղին լսի, Ստողած իր բալէն պահի, թող քեզ օգնի, թող զամին (երաշխաւոր) կանգնի, իմ դուռը մի՛ փակիլ, աղաչում էր Գալօն:

—Սպասի՛ր, Սամփսո՛ն, յառաջ եկաւ տէր-Սուքիասը նախապէս ամենարկ ձգելով Մելնիկովի աչքերին, եթէ Բարսեղի աղջկը քեզանից չը հանուի, աղին իրաւունք կը տա՞ս, որ զամին կանգնի, քեզ ազատի:

—Դու է՛լ, տէրտէ՛ր, հեզնաբար պատասխանեց Սամփսոնը, չըլնի՞ թէ ուզում ես սաղացած թուղթը նորից պատռտել, բէլգեահը յետ վերցնել:

—Հա՛, որդի՛, հա՛, էս ձեռովս քանդածը նորից մէկէլ ձեռովս կը շինեմ, էս աջովը քեզ կը պսակեմ, աջս ինձ խռով կենա՛յ, թէ սուտ եմ ասում, էս բազմութեան մօտ եմ խոստանում, թաք ըլնի դու հօրդ խղճաս, թողաս՝ աղէն երաշխաւոր դառնայ:

—Ոնց որ տեսնում եմ՝ տանուտէր Խուրօն էլ ուրախ կը լինի, որ ես էս փորձանքից ազատուիմ ու Բարսեղի փեսէն դառնամ, չէ՞, տէրտէ՛ր, ամենքդ ինձ ձեր որդոնց պէս սիրում էք, դառն ժպիտով գլուխը շարժում էր Սամփսոնը:

—Հա՛, Սամփսո՛ն, հա՛, թէպէտ դու ծաղրում ես, բայց հէնց էդպէս ա, որ կայ, ինձ լսի՛ր, հօրդ ծերութիւնին խնայիր, դու թող՝ մեր աղէն զամին ըլնի. խօսք եմ տալիս, որ ինքս քո խաչ-աղպերը դառնամ, Բարսեղի աղջիկն իմ ձեռովը դուս քաշեմ, քեզ տամ, մէջ

մտաւ Խուզօն՝ տէր-Սուքիասի և Մելնիկովի աչքերի հայեացքից թելադրուած:

—Ել ի՞նչ ես ուզում, ա՛յ որդի, Սամփսո՛ն, բաս ես մեղք չե՛մ, բաս քո մէրը խեղճ չի՞, ընչի՞ ես ուզում մեզ ողջ ողջ գերեզման դնել, թող աղէն զամին ըլնի, քեզ ազատի, լալով աղերսում էր Գալ-ափուն:

—Թող քո ասածն ըլի, միամիտ իմ հէ՛ր, խորին հառաչանքով գլուխը տարուբերում էր երկար ժամանակ Սամփսոնը:

—Ասա՛ վերջին խօսքդ, Սամփսոն Գալուստով, կրկնեց քննիչը:

—Թող Բալասան աղէն իմ տեղակ զամին ըլնի:

—Ուրեմն խոստովանո՛ւմ ես յանցանքդ:

—Հը՛, հը՛, հը՛...

—Ամօթ է, Սամփսոն, քննիչին էդպէս չեն պատասխանիլ, յանդիմանեց նորան Բալասան աղէն, ի՛նչ ես վախում, կամ կասկածանք անում, ես ողջ կենամ քեզ համար, սարի պէս քամակիդ կանգնած եմ. Նեսիօս մեռնի, թէ սուտ եմ ասում, ասա՛՝ սպանել եմ ու վերջացրու, թող էն անմեղ Հայրօն էլ ազատուի՛ պրծնի:

—Ընչու՞նքի դու՝ քո հրամանքդ կամենում ես, որ ես իմ լեզուովս ասած ըլնեմ, թէ ես եմ սպանել՝ նոր զամին կենաս, աչքիս վրա՛յ, քո թանկագին խաթեր համար կասեմ:

—Սլէստչի աղա՛յ, խնդրեմ գրես, որ Ասատուր Դօնդարովին ես իմ ձեռովս եմ գիւլլախորով արել (գնդաւոր), հաւի պէս թուպը տացրել, վէր քցել, Հայրօ Դվակոթովը մեղաւոր չի, Բալասան աղէն ասում ա՛ Հայրօն խեղճ ա, անմեղ ա, խնդրում եմ Բալասան աղի խօսքը կատարես, Հայրօյին ազատես, իսկ ինձ բխովես (շղթայել), բերդը տանես ու Սիբիր ղրկես:

—Դուք կարող էք ձեր երկդիմի խօսքերով արդարանալ կամ դատապարտուիլ դատարանում, բայց ես գրաւոր ապացոյցների ճշդութեան վերայ հիմնուած՝ օրէնքի անունով ձեզ բանտարկում եմ, վճռեց քննիչը և պատուիրեց կապել Սամփսոնի կռնները:

—Ես կը ցանկայի նշանակեալ փողը վճարել և երաշխաւոր լինել մեղադրուածի համար, եթէ օրէնքն այսօր թոյլ կը տայ, հարց առաջարկեց Մելնիկովը:

Այս միջոցումը տանուտէր Խուզօն ներկայացրեց քննիչին մի նա-

մակ Սիսակի ձեռքով գրուած, որ ըստ իւր ասութեան՝ մի քանի օր յառաջ բռնել էր:

Նամակը գրուած էր Սիսակի կողմից փաստաբան Բարանովին, որին մանրամասն պատմելով Ասատուր Դօնդարեանցի սպանութեան գործը, խորհուրդ է հարցնում նրանից, թէ ի՞նչպէս պէտք է վարուել այն դէպքում, եթէ այդ գործով մեղադրուած և Մելնիկովի երաշխաւորութեամբ ազատ թողուած Հայրապետ Ղվակովեանցն արդարանայ և նորա փոխարէն մի ուրիշը հաստատ վկայութիւններով յանցաւոր ճանաչուի: Հնարաւորութիւն կա՞յ արդեօք հաստատ մարդասպանին արդարացնել, իսկ միանգամ մեղադրուած Հայրապետին կրկին դատապարտութեան ենթարկել տալ:

Նամակի մէջ Սիսակն ինքը խոստովանում է Ղվակովեանցի անմեղութիւնը, բայց նորա ազդեցիկ պաշտպանին բարոյապէս կործանելու համար՝ ցանկանում է անմեղ մարդի կորուստը:

Նամակում յիշուած էր Մելիք-Բաղալի և Պետրոսենց Գալօյի անունները, սրանք էլ, իբր թէ կամակից են Սիսակին և խոստանում են Բարանովին 300 մանէթ, եթէ նա կարող լինի Սամփսոնին ազատել, իսկ անպարտ Ղվակովեանցին մեղքի տակ ձգել:

—Մեր գիւղի տունը, պէստչի աղա՛յ, էդ նոր ուսումնականներն են քանդում, նամակը ներկայացնելով՝ բողոքեց Խուզօն, թէ մի բարերարութիւն անես, էս տեսակ խարդախների ու խառնակիչների արմատը մեր գիւղիցը կտրես, գեղովի քեզ կեանք ու արև կը խնդրենք:

Քննիչը նամակը լաւ զննելուց յետոյ՝ հրամայեց կանչել Սիսակին:

Մարդ ուղարկելու կարիք չը մնաց, դուռը բացուեց և լերդապատառ տուն ընկաւ Սիսակը, մի կապոց կռնատակին մեծ խնամքով հուպ տուած:

ԻՊ.

ԵՐԵՍՓՈԽԱՆ.

Որպէս զի իմանանք, թէ ո՞ւր էր մինչև հիմա Սիսակը, ինչո՞ւ ներկայ չէր նա քննութեանը, ի՞նչ կասող էր նորա կռնատակին սեղմածը, մենք պէտք է մի փոքր յառաջ դնանք:

Սիսակն աւելորդ էր համարել առանց հրաւիրանքի ներկայ լինել քննութեանը. նա ձիուց իջաւ, քաշուեց իւր տունը, վստահ լինելով՝ թէ հէնց որտեղ որ է, եասաւուլը կամ գզիրը դուռը բաց կանի և իրան կը պահանջի:

Սակայն որքան զարմացաւ Սիսակը, որ քիչ միջոցից ժամհարը ներս մտաւ և յայտնեց, որ գործակալ հայր սուրբն եկել է, իրան խնդրում է:

— Ո՞րտեղ է իջել, ե՞րբ և ընչի՞ համար է եկել, ո՞վ կայ հետը, ո՞ր կողմիցն է գալիս. մի քանի հարց միասին առաջարկեց Սիսակը:

— Իջած է երեցփոխի տանը, կարճ պատասխանեց ժամկույնը:

— Բարի՛ լինի, հայր սուրբ, ո՞ր տեղից և ընչի՞ համար, կրկնեց Սիսակը ժամհարին տուած հարցերը գործակալին:

— Իմ վանքից՝ ուղղակի մեր երեսփոխան ծերունի Ղազարին հիւր, ժպտաց գործակալը:

— Բայց ի՞նչ առիթով:

— Օրհնած հոգի, ամբողջ զաւառումը մի հատ երեսփոխան ունինք, որի սիրտն իւր մեծ դռնից աւելի լայն է բաց՝ բոլոր հոգեւորականներին համար՝ և դու զարմանո՞ւմ ես, որ առանց օրինաւոր պատճառի սիրտս ուզեց մի երկու օր ուրախ անցկացնել Ղազարհայրիկի և բարեկամաց հետ միասին:

— Ղազար-բիձէն մեր գիւղի հայր Աբրահամն է, հա՛յր սուրբ, բայց դուք, կարծեմ, առանց օրինաւոր պատճառի չէիք նեղութիւն կրիլ:

— Շատ մի՛ շտապիլ, Սիսա՛կ, դեռ նստի մի փոքր գօտիներս պնդացնենք, յետոյ կը խօսենք. չե՞ս տեսնում Ղազար-հայրիկը քանի տեսակ խորտիկ է դիզել սփռուցի վերայ. բարեպաշտ մարդը կարծում է, թէ լեռնից իջածներ ենք՝ աշխարհք չը տեսած:

— Թողութիւն կանէք, աջիդ մեռնե՛մ, ձեր տունն ա, աւել պակասը բաշխեցէ՛ք, «աղ ու հաց՝ սիրտը բաց», փնաս չունի, մի քիչ

նհար (նախաճաշէ) արէք, իրիկունը գիւղի իշխաններն էլ կը հաւաքուին՝ մի լաւ քէֆ կանենք, ներողութիւն էր խնդրում երեցփոխ Ղազար-բիձէն: Մէկ էլ շատ լաւ էլաւ, որ շնորհք բերիր, աւելացրեց նա. էն ա՛ տարին վերջանալուն մօտ ա, էգուց հասարակութիւնը կը հաւաքեմ, եկեղեցու հաշիւները մաքրենք, ինձ էլ ազատեցէք, էս ա՛ մի ոտս զերեզմանումն ա, ծերացել եմ, էլ չեմ կարողանում առաջուայ պէս պարտքս կատարել, հոգուս մեղք ա ըլնում:

— Իրաւո՛ւնք ունիս, Ղազա՛ր-հայրիկ, երեսփոխանութիւնը շատ աժան չի նստում քեզ, դու այսօր հայ նախկին երեսփոխանի բուն տիպարն ես. վեց տարի է՝ ես գործակալ եմ, մի քանի շրջաններ էլ ուրիշ ժամանակներ եմ կատարել և այսօր միայն քեզ եմ զոնում երեսփոխան, բառի էական նշանակութեամբ, կերակուրը թողած՝ ճառաբանում էր գործակալ հայրը. դու, ի հարկէ, չը գիտես երեսփոխան բառի բուն նշանակութիւնը, բայց մեր Սիսակին յայտնի է. այդ խօսքը ոչ թէ իսկապէս երեցի-քահանայի փոխարէն է նշանակում, ինչպէս շատերը կարծում են. իմ հասկացողութեամբ՝ դա աւելի լայն նշանակութիւն ունի. երեսփոխան, ասել է՝ ամբողջ հասարակութեան—համայնքի երեսի կամ անձի փոխարէն. հայ ժողովուրդն ընտրելով իւր անդամներից մի յարգելի և վստահելի անձնաւորութիւն իր Աստուծոյ տանը տնտես և կառավարիչ՝ նա կարգել է նոյն մարդուն իւր ամբողջութեան երեսի իրաւունքի տէրը՝ Աստուծոյ անունով ժամանակ անժամանակ շնորհ բերող հոգևորականներին, անձանթ պանդխտին, մեծին, փոքրին, տնանկին, անտուն անտէր չքաւորին պատասպարելու և ճանապարհ դնելու:

— Իմ կարծեօք՝ այդպիսիները շատ սակաւ են, հայր պատուական, կամ աւելի լաւ ասել, զաղափարական են, բայց ի հարկէ բացառութիւններ միշտ կարող են լինել, ինչպէս մեր Ղազար-բիձէն, ընդհատեց Սիսակը:

— Այսօր, սիրելի Սիսա՛կ, քո խօսքն ուղիղ է, արդէն իմ կեանքի արեւն էլ թեքուել է դէպի մուտքը, գլուխս Մասեաց կատարից ճեմակ է և ես մեծ յուսահատութեան մէջ եմ, որ մի ժամանակուան իրականը այժմ բացառութիւններ և զաղափարական են համարում, և մի օր, գուցէ, իսկական երեսփոխանի հետքը չը մնայ: Պարող եմ քեզ հաւատացնել, որ քանի կեղծ քաղաքակրթութիւնը

ներս չէր մտել հայ աշխարհը, քանի սակաւապէտութիւնն առաքի-
նութեան՝ և շուայլ ունայնասիրութիւնը քաղաքավարութեան և հիւ-
րասիրութեան աստիճանաչափ չէր ընդունուած՝ մեր բոլոր երեսփոխան-
ներն իմ նկարագրածներէցն էին, որոց վերջին ներկայացուցիչը, մեր
Ճերուռի Ղազարը, դեռ առկայծում է։ Շատ լաւ յիշում եմ, թէ
ի՞նչպէս ի հնումն տարին մի անգամ երեսփոխանը իմ առաջին՝ բո-
լոր հասարակութեան աչքի առաջ՝ կը պարզէր իւր հաշիւները։

— Եւ ի հարկէ գրաւո՞ր, հարցրեց Սիսակը։

— Ի՞նչ ես ասում, որդեակ, ո՞ւր էր գիր, ո՞ւր էր գրիչ։

— Ահա մի հրապարակում ամբողջ գիւղական համայնքը հաւաք-
ուած՝ լուռութեամբ լսում էր իւր երեցփոխի բանաւոր յայտարա-
րութիւնը։—

— Գանձանակից, մոմավաճառութիւնից, լուսագնից և այլ եկա-
մունքներից ընդամենն եղել է այսչափ գումար, ծախուած է այսչափ,
տակը մնում է այսչափ, խնամի Պետրոսի վրայ պարտք կայ առանց
մուրհակի՝ այսքան, ուստայ Գրիգորի վրայ՝ այսքան, մահտեսի Առա-
քելի վրայ՝ այսքան. մէկի ժամանակը լրանում է Աստուածածնի
պասի չորեքշաբթի օրը, միւսինը՝ Նաւասարդի շաբաթ օրը, երրոր-
դինը՝ Անառակի կիւրակէ օրը և այլն. մէկի տոկոսը ստացել եմ,
միւսից ցորեն պէտք է ստանամ, երրորդին խղճացել, առանց տոկոսի
եմ տուել. այժմ եկեղեցին ունի զուտ փող՝ այսքան և այլն, և այլն։

— Աստուած որդիքդ պահի՛, հոգւով մխիթարուի՛ս, սուրբ ե-
կեղեցին քո մինը հազար անի՛, քո փչացրածն Աստուած ինքը
լրացնի՛— լսում և մխիթարուում էր երեցփոխը։ Մանաւանդ սահ-
ման չէր լինում նորա ուրախութեանը, եթէ համայնքն անուշադիր
էր գտնուում դէպի նորա առաջարկութիւնը, կրկին թողնում էր
նրան պաշտօնի մէջ և ես իբրեւ գործակալ, կամ տէրտէրը մեր ան-
արժան բերանով մի պահ պանի չո՞վ վերահաստատում էինք նոր
երեսփոխանութիւնը։

— Ես երեւակայում եմ, թէ ո՞ր աստիճան հոգեպէս վար-
ձատրուած էր համարում իրան այդպիսի բարեպաշտ երեսփոխանը,
հայր սո՛ւրբ, ասաց Սիսակը։

— Վարձը, որ երեսփոխանն ստանում էր ձրի կատարած ծառայու-
թիւնների համար, շատ վաւեր էր, շատ մխիթարական էր. այդ նորա

Հոգեկան ուրախութիւնն էր, այն քաղցր համակրանքն էր, որ գիւղի մեծ ու փոքրը, իշխանն ու աղքատը նրան յարգում էին, նրան սիրում էին, նրան ընդունում էին: Երեսփոխանն իրաւունք ունէր քահանայի հետ միասին, շատ անգամ միայնակ, եւ ու մուտ անել աղատօրէն իւր երաշխաւորող ժողովրդի յարկի տակ, խորհուրդ ստանալ, խորհուրդ տալ, կարիք ունեցողի կարիքն իմանալ, դարմանելու հոգալ քաշել, նրանց ուրախութեանն ուրախակից, նրանց տրտմութեանը տրտմակից եւ վշտերին կարեկից լինել:

— Բնական էր ուրեմն, որ հասարակութեան այնպիսի պատկառելի անդամակիցը համահաւասար սիրելի կը լինէր ամենքից, եզրակացութիւն արեց Սիսակը:

— Հա՛մ սիրում էին, հա՛մ խօսքը դետինը չէին քցում, միջամտեց Ղազար-բիձէն. մենք ի՛նչ մութավէլի (եթեյֆոֆ) ենք, մութավէլին իմ լսի բաժին հէրս էր, ես նրա ոտի հողին չեմ արժան, մի մազ պտի ընէի՝ նրա փէշիցը կախ, գլուխը յետ դրած էր էս գեղի համար, 30 տարի մութավէլութիւն էր արել. քանի դուս էր գալիս, նոր ընտրում էին. ինքն էլ ուրախութիւնով ընդունում էր ու իր դուռն աւելի լէն բաց անում: Ես ջահէլ էի, լաւ չիշում եմ. հօրս երեսը ծիծաղ չէր գալ, եթէ մի օր մէջ տար ու մեր մեծ օղումը, տանը եւ օթախումը երկու երեք վարդապետ, օտար տէրտէր, ճամբորդ, ուզուոր, մուրացկան չ'ընէին, մեր սեղանի վրայ զարիւր-ղուրբաթ (պահու-խա) չը նստէր, մեր հացի պուռնգը Ատոծու ղօնաղը (հիւք) չը կտրէր, մեր մարագի ծաղիկը ծէրին, չորացրած եօնջաջ խոտը (սառոյթ) ղիզումը հանգիստ մնար:— Ա՛յ ճար կտրածի մա՛րդ, մի մի անգամ թոնթորում էր ողորմածիկ մէրս, ախար ոչ ջաններումս ջան մնաց, ոչ տաշտերումս հաց, հիմի էլ թող ուրիշներն անեն, մենք հօ էս գեղին տնով տեղով ճորտ չե՞նք դրուած, ընչանք ե՞րբ, հերիք չի՞:— Զէ՛նդ, ձէ՛նդ, ա՛յ Եւայի աղջիկ, բարկանում էր հէրս, ուզում ես ինձ ճամփից հանե՞ս. ընչի՞, մենք էս գեղըցի չե՞նք, մեր երթկի մուկը գեղի մխի հետ չի խառնուում՝ երկինք բարձրանո՞ւմ. գեղը որ կա՞յ՝ մի մենծ տուն ա, տէրտէրն էն տան հոգեւոր գլուխն ա, տանտէրն ու երեցփոխը տէրտէրի մեծ որդիքն են, մինը պոփ էն տան անդամների աշխարհային հոգսերը քաշի, նրանց ապրուստին, նիստ ու կացին, լաւ ու վատին գլուխ

քաշի, մէկէլը նրանց Աստծու հրամանները կատարելու ճամփէքը պատրաստիւ Տէրտէր, տանուտէր, մութավէլի, գղիւր, ջրբաժան, ժամհար՝ բոլորս էդ մեծ գերդաստունի ծառէքն ենք, նրա ընտրածներն ենք. մեր տունն է՛լ, մենք է՛լ, մեր ունեցած չունեցածն է՛լ մեր գեղինը, մեր հասարակութիւնինն ա, էդ մի պարտք ա, պոխ կատարենք. էս օր ես եմ, էգուց դու ես, երկու տարուց Պօղոսը, հինգ տարուց Պետրոսը. մենք մին մնու համար ենք, մի ձեռը ծափ չի կարող տալ, ունեցողը չունեցողին, հարուստն աղքատին, զօրեղն անզօրին պարտական ա. էս օր ինչ իմն ա՝ քոնն ա, ինչ որ քոնն ա՝ նրանն ա՝ ով որ ինքը տուել ա, ինքը ստեղծել ա, ինքը ամենքիս էլ մի աչքով իր աթոռից մոտիկ ա տալիս: Ա՛յ, սրանք էին իմ հօր պատասխանները՝ իր տան տիկնոջը:

—Դէ՛ ասա՛ դու էլ քո հօր ճանապարհն ես բռնել էլի՛, ընդհատեց Սիսակը:

—Մեղա՛յ Աստծու, կիսին էլ արժան չեմ, գլուխը շարժեց երեցփօխը, իմ հօր սիրտը կը վերցնէ՞ր, որ հայր սուրբս դար, վէր դար ու հիմի մենակ քեզ հետ նստէր էս աղքատ սեղանի վրայ՝ հաց անուշ անէր. սրա պէս թանկագին զօնաղի պատիւը բարձրացնելու համար՝ պոխ սրա չորս կողմը շարուած ըլնէին գեղիս յառաջաւոր իշխաններն ու սիպոկամիրուք հալիւորները. դալիս էին, նստում, վաճելում, ժամանակ անցկացնում եկող պատուելի զօնաղի հետ ու վեր կենում գնում:

—Ո՞վ գիտէ՝ մի դատարկ շնորհակալութիւն էլ չէին անում, հետաքրքրութեամբ հարցրեց Սիսակը:

—Ի՞նչ շնորհակալութիւն, մարդ իր տանն իրանից շնորհակալութիւն կանի՞. շնորհակալ էին ըլնում Աստուածանից, որ էսպէս աղիզ զօնաղ էր զրկել մեզ համար:

—Այժմ համեմատեցէ՛ք, հայր սո՛ւրբ, ներկայ երեսփոխաններին մեր Ղազար-բիձի լուսահոգի ծնողի և իւր հետ, քանի՞սը կը գտնէք սրանց օրինակին հետևողներ, սրանց պէս հաւատարիմ աւանդապահներ:

—Ի՞նչ էք ասում, սիրելի Սիսա՛կ, հոգւոց հանեց գործակալը. այժմեան երեսփոխանութիւնը խալտառակութիւն, նախատինք է մեր աղգի համար:

— Եթէ ձեզ նեղութիւն չի լինիլ, մի ընդհանուր պատկեր ներկայացնէիք, շատ հետաքրքրական է, դուք քաջ գիտակ էք և փորձուած, խնդրեց Սիսակը:

— Յաւալի է, բայց ասեմ. այժմ մարդիկ երեսփոխ են դառնում ոչ իրանց դռները՝ այլ դրպանները լայնացնելու համար. եկեղեցիներանք ստանում են իբրև մի եկամտի աղբիւր՝ սեպհական քսակը լցնելու. ոչ միայն գործակալին, կամ օտարական հոգևորականին է սառն ընդունելութիւն անում երեցփոխը, այլ չքաւոր մուրացկանի դէմ էլ աչքերը փակում է. դժուարը ոտքը եկեղեցու շեմքովը ներս դնելն է. չարչարուի՝ թէ պէտք է կարողանաս նրանից հաշիւ պահանջել, կամ արձակել. ոչ ժողովրդի պահանջը, ոչ հոգևոր իշխանութեան հրամանները չեն ազդում նրա վերայ՝ մինչև ոյժ չես գործ դնում: Անունը կայ, որ կոնսիստորիայի կնքով ժապաւինած տօմար ենք տալիս՝ տարեկան եկամուտը մանրամասնօրէն նշանակելու՝ բայց երբ կամիս՝ պահանջի՛ր, մեր այժմեան երեսփոխանը քեզ ներկայացնում է մաքուր և անզրիլ տետրակը նոյնութեամբ, ինչպէս ստացել է:

— Զէք պահանջում:

— Բերան ցաւացրո՛ւ՝ որքան կ'ուզես. ամենամեծ շնորհքը, որ նա քեզ անում է, այդ մի կտոր թղթի երեսի անկարգ, անկանոն խզմզած, իբր թէ, հաշիւն է՝ այս բովանդակութեամբ.

— Հինգ միրտութիւնից, երեք պսակից, երկու ննջեցելքից լուսգին՝ այսքան, զանձանակից՝ այսքան և այլն: Եթէ դիցուք տարեկան եկամուտ ցոյց տուեց երեսուն մանէթ, դու ինքդ պէտք է ենթադրես, որ եկեղեցին մի քանի կոպէկներ՝ ծախքը դուրս գալուց յետոյ՝ անշուշտ պարտ է մնացած մեր հաւատարիմ երեսփոխանին, որ իւր բարեպաշտական զգացմունքների թելադրութեամբ՝ առատաձեռնօրտով ընծայում է եկեղեցւոյն՝ ինչպէս ինքն առանց կարմրելոյ ասում է՝ «իւր հօր խէրին»:

— Ուրեմն նա իւր յափշտակութիւնները ծածկելու համար խոհեմութիւն գործ դրած կը լինի եկեղեցական զարդ ու անօթներ աւելացնել, մի քանի նորոգութիւններ անել, որտեղից միջոց ունենայ գողանալու:

— Գոհ ենք, եթէ գրով ու ցուցակով իրան յանձնուած խաչ ու սփռոցներից իւր դստեր համար օժիտացու, իւր որդու նշանի համար մատանի չը դուրս տանի:

—Բայց մի՞թէ եկեղեցին ոչինչ գումար չի ունենում:

—Շատ էլ ունի, բայց ո՛ւմնից՝ ի՞նչ ես պահանջելու, ժողովուրդը մի առ մի յայտնում է գումարի քանակութիւնը, գիտէ էլ, թէ ո՛վ որքա՞ն է կլանել, բայց ոչ երեսփոխանն է խոստովանում և ոչ նորա հետ միասին մաքրազարդոյներն են յանձն առնում: և ի՞նչ ես կարծում, ո՞չք են ընդհանրապէս երեսփոխանի պաշտպանները:

—Գրաւ կը դնեմ, եթէ գիւղական իշխանները չը լինին:

—Այո՛, տանուտէրը, դատաւորները, յառաջաւորները և հարուստները: Բողոքում է նոցա անիրաւութեանց դէմ հասարակութիւնը, փաստերով տեղն ու տեղը ցոյց են տալիս, բայց անօգուտ. դժբաւոր՝ և ոչ մի ապացոյց չը կայ. ստիպուում ես՝ կամ լռել և քո ձեռքով տուած տօմարիդ մէջ բաւականանալ երեսփոխի ցոյց տուած կեղծ հաշիւներն արձանագրելով և կամ դիմում ես կողմնակի միջոցներին:

—Ի՞նչպէս:

—Ինձ յաջողել է մի քանի տեղ բանալ այդ զեղծումները, նեղը ձգել խարդախ երեսփոխանին և մի գրաւոր մուրհակ ստանալով իրանից՝ մի քանի ամսից յետոյ օրէնքով պահանջել. սակայն ի՞նչ օգուտ, որ նախ՝ ամեն տեղ և ամեն ժամանակ չի յաջողում և երկրորդ՝ մէկ խարդախին պատժում ես, միւսի որկորին կերակուր տալու համար. ում ձեռքն ընկնում է, նա է ուտում:

—Միակ միջոցն ուրեմն երեսփոխանութիւնը քահանաներին յանձնելն է:

—Այդ էլ եմ արել, սիրելի՛ս, բայց շատ տեղ իրանք քահանայքն ու ինքը բարեկրօն գործակալը աջակցում են անխիղճ երեսփոխանին նորա մութը գործերի մէջ և որկրամուկ հարսի նման մածնի սերը նախապէս երեսիցը քաշում, անյազաբար լստում ու յետոյ տակի մնացած շիճուկը դնում սկեսօր կամ հիւրերի առաջը: Է՛հ, սիրելի Սիսա՛կ, սիրտս արեան ծով է դար... ուզում էր շարունակել գործակալը, սակայն Ղազար-բիձէն, որ շատ ժամանակ չէր բացակայ էր, կրկին ներս մտաւ, ձեռքին մի կախան խաղող և ասաց. ջա՛նս դուրս գայ քեզ համար, հայր-սուրբ ջա՛ն, կերակուրը սառեց, ինքդ սոված մնացիր, գոնէ՛ քաղցր հաւող էլ ա անուշ արա:

—Բայց, հայր-սուրբ, մենք խնդրից շատ շեղուեցինք, դուք

ինձ չ'ասացիք ձեր շնորհ բերելու պատճառը, հարցրեց Սիսակը գործակալից:

— Դորա համար էլ քեզ կանչել եմ, ասաց նրան վարդապետը, այսօր դու պէտք է օգնես ինձ՝ կատարելով քարտուղարի պաշտօն, ես եկել եմ քննել մի հՀասութեան գործ՝ համաձայն ձեր աւագ քահանայի ներկայացրած ճիւղագրութեան և բարձրագոյն իշխանութեան կողմից ինձ յանձնարարած հրահանգի:

— Եւ ո՞չք են ամուսնացողքը:

— Ձեր տանուտէրի որդի Կարապետը՝ Բարսեղ Ալէքեանի դստեր հետ. ինչպէս քահանայն յայտարարում է, մէջը թէկ խորթութիւն կայ, բայց տէրտէրն իւր վրայից պատասխանատուութիւնն իսպառ հեռացնելու համար՝ խնդրում է գրածները քննութեամբ և երդումով հաստատել:

— Վա՛յ, նրա տունը քանդուի, ի՛նչ տէրտէր ա, բացականչեց Ղազար-բիձէն:

Սիսակը, որովհետեւ գիտէր իրողութիւնը և սպասում էր այդ օրին, չը վհատուեց, այլ բարձրաձայն քահ քահ խնդաց:

Խեղճ Սիսակ, քթերից դուրս եկաւ ծիծաղը. նորա աչքը դիպուածով առաւ սենեկի լուսամտի կոտորած ապակու փոխարէն կպցրած թղթին և նա այնպէս ծլուճգ եղաւ նստած տեղիցը, որ նորից վայր ընկաւ տախտի վերայ:

— Ի՞նչ է այն, ծղրտաց Սիսակը և վեր ցատկեց, մօտեցաւ լուսամուտին:

— Եղեռնագործութի՛ւն, հայր-սո՛ւրբ, գոչեց նա և չը կարողանալով անչափ վրդովմունքից խօսել՝ սիրտը բաբախելով՝ մատով գործակալի ուշադրութիւնը հրաւիրեց դէպի թուղթը:

Վարդապետը շտապաւ մօտ գնաց պատուհանին և խորադէտ աչքերով՝ ակնոցի օգնութեամբ սկսեց որոշել գրուածքը, բայց բան գլխի չ'ընկաւ. թուղթը թափանցիկ էր, լոյս տալու համար դադարած ձէթ էր քսած:

— Ի՞նչ է այս, Սիսա՛կ, ես ոչինչ չեմ հասկանում:

— Աղաչու՛մ եմ, հայր-սո՛ւրբ, օգնեցէ՛ք ինձ, իմ ձեռքերս դողում են, նեղութիւն կրեցէք զգուշութեամբ դուրս պոկել այս եղեռնային փաստը:

Գրչահատի ծայրով գործակալն առանց դժուարութեան քակեց լուսամտից ալիւրի շաղախով ամրացրած թուղթը:

—Այժմ՝ ասա՛ ինձ, Ղազար-բիձա՛, ո՛ր տեղից է այս թուղթը կպել ձեր պատուհանին, հարցրեց Սիսակը:

—Երեցփոխը ոչինչ բացատրութիւն չը կարողացաւ տալ. իսկ նորա կինը պարզն ասաց, որ ոչ միայն այդ մի թերթը, դորա նման շատերը միասին ինքն ստացել է Տաճատ վարժապետի կնոջից, որոնցից մի քանիսով թղթած ունի միւս սենեկի ապակի չ՝ունեցող պատուհանները, միւս աւելորդները դեռ թափուած են իւրեանց տան խորշումը:

Եւ արդարեւ, տան տիկինը գողը լցրած՝ ներկայացրեց բաւականին թղթի կտորտանք և ցոյց տուեց բոլոր պատուհանները:

—Ի՞նչ է այս, սիրելի Սիսա՛կ, այս ի՞նչ թղթեր են, բացատրի տեսնենք, ինչո՞ւ այդպէս վրդովուեցիր, զարմացմամբ հարցրեց վարդապետը:

—Ներեցէք, հայր սո՛ւրբ, որ ձեզ ոչ միայն անպատասխան եմ թողնելու, այլ և պէտք է ձանձրութիւն պատճառեմ ձեզ՝ անձամբ կատարել քննութիւնն՝ առանց ուրիշ գրագրի մասնակցութեան. հանգամանքները փոխուեցին, ինձ այլ ևս ձեզ պիտանի լինելն անպատեհ է. շտապում եմ ձեռնհաս միջոցից օգուտ քաղելու. իմ խընդիրս այս է, որ դուք փութացնէիք ձեր քննութիւնը, իմ գնալուց մի քանի րոպէ յետոյ գրէիք քննչին յետ թողուլ իւր գործը մինչև վաղը և դուք ձերը վերջացնէիք:

Գործակալի դրական պատասխանն առած՝ կապեց Սիսակն իւր թանկագին գիւտը թաշկինակի մէջ ու վազելով ընկաւ Բալասան աղալի բակը:

—Ա՛յ, սէստչի աղա՛յ, հրէս մատաղն ինքն իր ոտովն ա եկել, ուրախ ուրախ զեկուցումն արաւ տանուտէր Խուրճն, սա ինքն ա մեր գեղի փիլիսոփէն՝ պարոն Սիսակ ժամհարեանցը, որին էս սհաթը դու քո հրամանքդ ցանկանում էիր ծանօթանալ:

Տանուտէրի խօսքերը միանգամայն անուշադիր մնացին Սիսակի կողմից. հաստատ կարելի է ասել, թէ նա չը լսեց անգամ իւր հաշուին արած կծու երգիծաբանութիւնները:

Առաջին անգամը նա շփոթուեց, երբ ամեն կողմից աչքերն իւր վերայ սեւեռուեցին. նա նման էր այս րոպէին որսի հոտով թա-

կարդի մէջ ընկած բազէի, որի վերայ յանկարծ դռները փակուեցին ու դուրս թռչելու անցք չը գտաւ:

Նա մի երկու քալ յետ գնաց, իւր շուրջը նայեց և ֆնաց կանգնած մէջ տեղը:

— Նստեցէ՛ք, տեղ ցոյց տուեց քննիչը Սիսակին:

— Տէր քննի՛չ, մեքենաբար արտասանեց վերջինս և կրկին լռեց: Ուրիշ ի՞նչ պէտք է անէր, որ չը լուէր:

Նորա լեզուն չէր շարժուում, հետքը խեղդում էր նորա ձայնը կոկորդուամբ: Նա նմանում էր մի գորովագուլթ մօր, որ իւր սիրելի մանուկը խլած լինի աւազակի ճանգից նոյն բոպէին, երբ դաժան զազանի սուրը վերջ պէտք է դնէր անմեղ գառնուկի կեանքին: Ի՞նչ գորովանօք նա կը սեղմէր իւր սիրելի զաւակին, ի՞նչ սրաթեւ արծուի արագութեամբ կը փախցնէր իւր անզին դանձը՝ իրան հետապնդող մարդասպանից ազատելու:

— Նստեցէ՛ք, կրկնեց իւր առաջարկութիւնը քննիչը Սիսակին:

— Շնորհակա՛լ եմ, ասաց նա զգաստանալով և քաշուեց մի կողմը:

— Ի՞նչ էք պարոն Սիսակ ժամհարեանցը, քաղաքավարութեամբ հարց տուեց քննիչը:

— Այո՛:

— Մի քանի հարցմունքներ ունիմ ձեզ առաջարկելու, կարո՞ղ էք պատասխանել:

— Իրաւունք ունիք, այժմ հանգիստ եմ:

— Իուք մեղադրուում էք սպանութիւնը ծածկելով, անմեղին զրպարտելով, իսկ մարդասպանին արդարութեան ձեռքից ազատելու ձգտումն անելու փաստերով:

— Ի՞նչ ապացոյցներ ունիք:

— Ձեր սեպհական ինքնաձեռագիր նամակը:

— Նա ոչինչ այդպիսի թղթեր չեմ գրել, իմ ձեռքս աշխարհին յայտնի է:

— Ի հարկէ և դուք կը ճանաչէք:

— Անշո՛ւշտ:

— Առէ՛ք:

Երկու երեք բոպէաչափ Սիսակն աչքերը նամակի վրայից չէր

հեռացնում. բոլորի ուշադրութիւնը դէպի նա էր. ամենքը կարծում էին, թէ նա կը շփոթուի, բայց սխալուեցան: Սխալը ընչացքի տակին մի աննշան ժպիտ խաղացրեց և լուրջ դէմքով թուղթը յետ տուեց:

— Սպասում եմ պատասխանի, կարճ հարցրեց քննիչը:

— Դուք ուղիղ էք:

— Ուրեմն ճանաչո՞ւմ էք ձեր յանցանքը:

— Պարոն քննիչ, արհամարհական նայուածքով իւր շուրջը դիտելուց յետոյ՝ բարձրաձայն շեշտելով խօսեց Սխալը. ամեն բանի կը հաւատայի, բայց այս աստիճան խարդաւանք՝ թոյլ չէի տալ ինձ երևակայելու. այս նամակն իմ սեպհական գիրս է, բայց ոչ իմ ձեռքով գրած:

— Պարզ խօսեցէք:

— Աւելի ոչինչ չեմ կարող ասել, միայն թէ գիրն իմն է, գրողն ես չեմ. եթէ, յիրաւի, այս գրութիւնն ապացուցուի և մարդասպանը, որին, իբր թէ, ես պաշտպանում եմ, խոստովանի իւր յանցանքը, կամ ուրիշ վկայութիւններով նա դատապարտուի, ապա օրէնքի հիմամբ իմ պատիժս յաւիտենական աքսորն է. սակայն կըրկին կարող եմ հաւատացնել ձեզ, որ ես այս նամակի մասին տեղեկութիւն չ'ունիմ:

— Իսկ ձեռքը խոստովանո՞ւմ էք, որ ձերն է:

— ձի'շղ և ամենաճի'շղ:

— Ուրեմն դուք կամ հիւանդ էք, կամ սոռում էք:

— Հայելու պէս պարզ է ինձ համար գործը, գիտեմ էլ գրողը, բայց մարդը կատարելագործուած է արուեստի մէջ դպրոցական նրատարանից. կեցցէ՛ գիտութիւնը:

— Դուք ուրիշի՞ն էք կամենում մեղադրել:

— Երբէ՛ք, աւելորդ ևս է, փաստեր առ այժմ չը կան, իսկ կեղծած է այն աստիճան ճշդութեամբ, որ ես ինքս իմ խօսքերիս վերայ տարակուսում եմ:

— Մի դրական պատասխան եմ պահանջում ձեզանից:

— Առ այժմ խօսքերս հակասական պէտք է լինին. գրողն ես չեմ, ձեռքն իմն է. այդ ձեզ համար, ի հարկ է, նշանակութիւն չունի. ես այժմէն շնորհաւորում եմ իմ ոսոխների ժամանակաւոր յաղթու-

Թիւնը, օրէնքով հիմա դուք իրաւունք ունիք ինձ բանտարկել, եթէ կամենան իմ բարեկամներս, ես ընդդէմ չեմ՝ մինչև ծայրը մի տեղից գուցէ կ'երևի:

— Կարո՞ղ էք երաշխաւոր ներկայացնել:

— Ո՛չ կարող եմ և ո՛չ կը ցանկամ որ և է մարդի անբաղդութեան պատճառ լինել. երաշխաւորողին փրկութիւն չը կայ, մենք զիւղով, հասարակութիւնով մեր գործը լաւ գիտենք, այս նստողներն ամենքն էլ շատ լաւ հասկանում են ասութիւնս:

— Շատ ի զուր էք կողմնակի բարութեանքներ բարդում, պարոն Սիսակ, մէջ խառնուեց Մելնիկովը, եթէ կամենաք՝ ես երաշխաւոր կը լինեմ:

— Սխալուում էք, աղայ Բալասան, ա՛խ, ներեցէք, Վլադիմիր Նեստորի՛չ, ձեր հաշիւների մէջ, դուք ձեր բարերար երաշխաւորութեամբը ոչինչ զգալի արդիւնք չէք դուրս տանիլ. մի բան մի՛ մոռանաք, որ ես Երասխն ու Ախուրեանն էլ չեմ տեսած, ուրեմն և տաճկական սահմանը չեմ անցած:

— Ձեր խօսքերն և՛ անհասկանալի են և՛ վիրաւորական:

— Առաջինը կարող եմ պարզաբանել, իսկ երկրորդի համար ձեզ եմ թողնում մտածել:

— Այո՛, պարոն, ես Վանեցի չեմ, յաջողած կը լինէի անշուշտ, եթէ հինգ տարի յառաջ դեռ Վանեցին չեկած՝ դեռ ինքս դպրոցի ստորին դասատան աշակերտ՝ ամառը հայրենի օդը մի երկու ամիս ծծելու ժամանակս՝ լսած լինէի մի մարդու, գործիք դառնալի նրան և վարժութիւններ անէի կեղծելու նրա մուրհակներն և ուրիշ թքղութիւններ: Այդ պարոնին դուք քաջ ճանաչում էք, պարոն Մելնիկով, նա մի հաստափոր աղայի անուանակից է. դուք ինքդ շատ լաւ մարդ էք, բայց նա ողջ գաւառի ցեղերի մէջ ցեցապետն է, ծծել է ժողովրդի արիւնը և սարսափ է դարձել ամենքին:

— Խնդրեմ լռեցնել դրան, դարձաւ Բալասան աղէնդէպի քննիչը, դա պատիւ է շօշափում:

— Այո՛, գերազնիւ տէ՛ր, ձերին հետ մեր ալ պատիւը կը շօշափէ, զլուխը շարժեց գրագիր Վանեցին:

— Գրեցէք, աւելացրէք, պարոն քննի՛չ, շարունակեց Սիսակը, որ հս ասում եմ և պնդում, թէ իմ շեշտած ցեցապետը գող է,

աւազակ է, մատնիչ է, ազգի դաւաճան է, ժողովրդի արիննարբուն է, այս բոլոր թշուառութեանց պատճառն է, այս խարդախ գործերի հեղինակն և մեղսակիցն է, աւելացրէք, որ ես մերժում եմ ձեր ցոյց տուած նամակի ճշդութիւնը, որ ես փաստեր և հաստատ գրաւոր ապացոյցներ ունիմ, թէ ո՞ր խարդախի ձեռքով կեղծուած և ո՞ւմ թելադրութեամբ կատարուած են այս ամենը, և որպէս զի պարոն Մելնիկովը չը թոյլ տայ ծաղր առնել ինձ՝ առաջարկելով իւր անգոր երաշխաւորութիւնը և չը պարծենայ իւր տարած յաղթանակով, ահա այս կապոցը թող վերականգնէ ճշմարտութիւնը:

Սխալը քակեց կապոցը և քննչի առաջին փուեց մի կոյտ ճըմլուած, ձխտուած թղթեր:

Ամենքը լուռ են, ամենքի հետաքրքրութիւնը աւելացել է, բոլորի աչքերը լաւուած են դէպի այդ թղթի կտորները:

Հանդիսատեսներից մի մարդ միայն կորցրեց իւր գլուխը:

Քննութեան բոլոր ժամանակն այս պարոնը շատ ուրախ տրամադրութեան մէջ էր. նա թէպէտ չէր խօսում, բայց տէր-Սուքիասի և Մելնիկովի քամակին նստած՝ երբեմնապէս մէկի կամ միւսի ականջին քաշուելով և անխտահութեամբ ինչ որ խօսքեր էր փսփսում:

Այժմ այս մարդը շփոթուեց և իրան կորցրեց:

— Ես չեմ թոյլ տար, կը բողոքեմ, դժուք և սանդարամետք յօգնութիւն կը կոչեմ, յափշտակութիւն, աւազակութիւն, կատաղի՛ք գեհենին, տեղիցը կանգնած բացականչում էր մարդը ձեռքերն օդումը շարժելով և մէկ դրանը նայելով՝ մէկ քննչի մօտ ընկած թըղթերի կապոցին:

Յանկարծ երկու գործողութիւն միասին կատարուեցաւ. այստեղ յարձակումն գործեց գլուխը կորցրած մարդն արկածալի փաթեթի վերայ, իսկ այնտեղ հեռատես Վասիլ Վասիլիչի բազմափորձ հմուտութիւնը դրան անցքը արգելեց: Նորա մի հայեացքը բաւական եղաւ սարի արջ Մահմադին և դազախներին դուռը կողպել տալու և չարաբաստիկ Գնթունու ձեռքից հետաքրքրութեան արժանի կապոցը խլելու:

Յուսահատ թշուառականը դրագիր Վանեցին էր:

Նոյն րոպէին ժամկուր տուն մտաւ և մի նամակ տուեց քննչին, տէրտէրին էլ ասաց, որ գործակալ հայր-սուրբն եկել է և կը խօսուի:

—Դուք, տանուտէ՛ր և տէր հա՛յր, կարող էք գնալ հողերը իշխանութեան ներկայացուցչի հրամանները կատարելու, իսկ դուք՝ պարոն Սիսա՛կ, առ այժմ՝ ազատ էք, վճռեց քննիչը:

—Իսկ ես կը խնդրէի, պատասխանեց Սիսակը, այս րոպէիս առանց ժամավաճառ լինելոյ՝ պարոն օգնականի ներկայութեամբ՝ փութալ և խուզարկել պատուելի Գնթունու տունը: Այս թղթերի մը նացորդը հարկաւ դեռ շատ բաներ պէտք է պարզէ, եթէ կարելի է, ես ևս կը ցանկայի ձեզ հետ լինել:

—Բայց դուք ինձ չ'ասացիք, թէ այս ծրարը ձեր ձեռքն ի՞նչպէս անցկացաւ:

—Թող տիկին Գնթունին իւր բերանով պատմէ ձեզ եղելութիւնը:

Հասարակութեան պատուելիներն երկու խմբի բաժանուեցան. մինը տանուտէրի և տէր-Սուքիասի հետ ղիմեցին երեսփոխի տունը, միւսը՝ քննիչի, Վասիլ Վասիլիչի և Սիսակի հետ՝ տանուտէրի օգնականի առաջնորդութեամբ՝ մտան գրազիր Վանեցու կացարանը:

Բալասան աղէն և այստեղից մերժուեցաւ Սիսակի զեկուցման համաձայն:

Գործակալի քննութիւնը երկար չը տևեց. տանուտէրի ժողոված տասներկու վկայքն այնպիսի անձինքներից էին, որոնք առանց ձիգ ու բարակ մտածմունքների, արտաքին աչքերի հետ խղճմտանքն էլ փակեցին և մօտեցան խաչ ու աւետարանին:

Նրանք միաձայն հաստատեցին, որ Բարսեղի կինն երկրորդն է, որ Սօնան կնոջ հետ բերովի է, նորա առաջին ամուսնութիւնիցն է և ոչ Խուզոյի հարազատ քեռու թուը, ինչպէս որ աւագերէց տէր-Սուքիասի յայտարարութեան մէջ ճիւղազրուած էր:

Վկաներից մէկը միայն սկզբումը դուրսը խորհրդակցել և համաձայնուել էր բոլորի հետ, բայց երբ խաչ ու աւետարանը տեսաւ, ներքին ձայնի խալթից դողաց:

Ամենքն արդէն համբուրել էին սրբութիւնները և պնդերեսութեամբ սպասում գործակալի հարցմունքներին, իսկ այս մարդը դեռ տատանում էր:

Սա հին երեցփոխ Նաւօն էր:

—Շո՛ւտ արա, պարոն Նաւասարդ, ես շտապում եմ, համբուրիր, որ գործ սկսենք, հրամայեց գործակալը:

—Այդ մեռնե՛մ, դժար ա, կրակին մօտ գնացողը կէրուի:

—Ոչ, որդի՛, ճշմարտութիւնը խոստովանելը յանցանք չէ, ինչ գիտես, այն ասա՛:

—Ճշմարիտ խօսողի տակին մի Սրաբստանի ձի պտի՝ ոտներն օրգանգուումը (ասպանդախ), զամշին (ճարտի) ձեռին, ծառայե՛մ, որ ասելիքն ասի ու ընչանք Խուդաֆրին կրնգի ու մին պոկ գալ:

—Ոչ, սիրելի՛ս, դու հին մարդ ես, այդ պատճառաւ քեզ հեշտ է թուում, հեռագիրը թռչունից էլ արագ է, կատակով պատասխան տուեց գործակալը:

—Ձուրն ընկնողն անձրեւից չի վախիլ, պարոն Նաւօ՛, գեա հէի (յեթ ֆաշոյ) ձին քարվան չի կարող կտրիլ. ասում է՝ մէկը գնաց մի աշխարհք, տեսաւ բոլորը կոյր են, ինքն էլ իր աչքերը պինդ կապեց, որ նրանցից չի զանազանուի, մէջ խառնուեց տէր-Սուքիասը:

—Բաս Գաբրիէլ հրեշտակի հրեղէն սո՛ւրբ, տէրտէ՛ր:

—Տէրտէրը Գաբրիէլի ճանապարհը կը ծռի, պարոն Նաւօ՛:

—Է՛հ, քո ասածը թող ըլի, հոգւոց հանեց Նաւօն ու այս խօսքերով մօտեցաւ բազմոցին:

—Ո՛վ սուրբ խաչ ու աւետարան, մեռնե՛մ ձեր ոտքի տակին, սուտն ու զորդը ձեզ էլ շատ լաւ յայտնի ա, բայց ով որ առաջին անգամ էս սովորայթը մտցրեց մեր գեղը, չհասը հաս արեց, հասը չհասի փոխեց, դուք նրա պատիժը տա՛ք:

—Ագուաւի ձէնը, որ Աստուած լսէր, Վարդավառին ձիւն կը գար, միմեանց մէջ փնթփնթացին տէրտէրն ու տանուտէրը:

—Ուրեմն, հայր-սուրբ, աշխարհքը խաղաղութիւնն ընկաւ, ինչ ու շառը կոտորուեց, բարեկամն ուրախացաւ, թշնամին պատռուեց, մի մատը գիր տուր, պսակենք էգուց, խնդրեց տանուտէր Խուդօն:

—Վաղը տէրունական օտն է, պսակ չի լինիլ, միւս օրն էլ պաս է, նոյնպէս անկարելի է, ես շտապում եմ մերձակայ գիւղը, երկու օր այնտեղ կը լինիմ, վերադարձին կը հրամանագրեմ, կարգադրեց քործակալն և ժողովն արձակեց:

(Կը շարունակւի)